

PRAKFALVI ENDRE
A HATVANAS ÉVEK ÉPÍTÉSZETÉRŐL

*Semmi szükség arra, hogy a lakóházakat építészeti formákkal
templomokhoz vagy múzeumokhoz tegyük hasonlónvá.*

(N. Sz. Hruscsov)

A Szovjetunió Kommunista Pártjának első titkára 1954. december 7-én Moszkvában az országos építőipari értekezleten fejtette ki álláspontját a szovjet építőipar új módszereiről, az építkezések minőségének javításáról és a költségek csökkentéséről. *Építészeti formákon* – meg nem nevezve – a szocreál eklektikus-barokkos-klasszicizáló formáit, historizáló stílusát értette. Megszabadulni ettől leginkább a költségek csökkentése érdekében szükséges. Ugyanis a pazarlás „nagyreszt azoknak a műépítészeknek a bűne, akik megtűrik a felesleges cikornyákat az egyéni tervek alapján épülő házaknál”. Az építészek „elragadtatták magukat a pompás kivitelezésű homlokzatoktól [...] a magas épületeknél [...] főként a hatásos sziluett kialakítására törekedtek,” s mintegy „emlékműveket” alkottak maguknak. Az egyéni tervek alapján épülő házak gátolják a típustervezés elterjedését, a vasbeton szerkezetek előregyártását, a téglafalazatok felváltását, a „faltömbök” (előre gyártott beton falazategységek, panel) alkalmazását. Múlhatatlanul szükséges az áttérés a hagyományos építőtechnikákról az ipari módszerekre, az épületek összeszerelésére, ami a termelékenység és költségérzékenység alapja. (Sokba volt a szocreál.) Gyorsabban, jobban, szebben és olcsóbban kell építeni – hisz égető a lakáshiány! Az uralkodó gyakorlattal ellentétben a „lakóépületek tetszetős külső formáját az egész épület helyes arányaival, az ablakok és ajtók arányos elhelyezésével, az erkélyek megfelelő kiképzésével, a burkolóanyag színének gondos megválasztásával, a falelemek ügyes összeválogatásával kell biztosítani.” A „cikornyás, tornyos” építészeti megoldások kedvelői „sokszor maguk esnek a konstruktivizmus, a formalizmus hibájába” – jelentette ki a szónok. Figyelemre méltó fordulat ez, hisz a konstruktivizmus, s általában az ún. formalizmus a meghaladottnak ítélt modernista építészet jellemzője volt. E kategóriák ellenében fogalmazták meg (részben) a szocreál kívánatos formavilágát. (Korántsem jelentette persze ez a „fordulat” a klasszikus avantgárd, a modern építészeti polgárjogának azonnali helyreállítását.) A beszéd talán nagyon is érthető módon a lakás- és lakótelep-építés mennyiségi összetevőivel, négyzetméterekkel és fajlagos költségekkel foglalkozott. Az, hogy a lakások emberek, családok számára készülnek, hogy életük kereteivé válnak, említetlenek, a minőségi jellemzők differenciálatlanok maradtak.¹

¹ N. Sz. Hruscsov elvtárs beszéde a szovjet építőipar új módszereiről, az építkezések minőségének javításáról és költségeinek csökkentéséről. *Szabad Nép*, 1954. december 30.; Major-Osskó szerk. (1981).

A *Szabad Nép* 1954 végén adta közre a beszédet. Ugyan Nagy Imre miniszterelnökségéből és reformkísérletéből már csak hónapok voltak hátra, a hazai építészársadalom (ki-ki a maga szintjén) kiolvashatta belőle a magyar építészeti szocreál fél évtizedes tündöklésének végét.

Az érvelés sajátosságos. Tulajdonképpen visszájára fordították a két világháború közötti modernista építészet ellen – akkor a szocreál hegemoniájának kikényszerítése érdekében – felhozott argumentumokat. A többlettermelés útja a típusterveken alapuló építkezés. S a mennyiségi változás „természetszerűleg” minőségi változásba csap át, formai és esztétikai értelemben is: egy „magasabbrendű” a történelemben még nem volt új társadalom (az önmeghatározás kontinuos maradt) világát „reálisan kifejező építészettel” eredményezve – a dolgozók érdekében.² Most, 1954 végén új cezúrát húzva kívántak – látszólag nem ideológiai alapon – elszakadni az ún. dogmatizmus időszakának építészettől, formavilágától.

A társadalom- és politikatörténetben „hosszú ötvenes évekről” beszélhetünk. Építészettörténetünkben 1955–56 valóban váltás. A hatvanas évek építészetének számos ismérve alapozódik meg, illetve erősödik fel az évtized második felében, mindezekelőtt az előregyártás, a házigyári program (minden tehertételével), másfelől a modern építészet világához való (vissza)igazodás és az építészetelméleti gondolkodás sajátos, marxistának mondott, az elsődleges szakmai nyilvánosságot domináló keretei.³ Az évtized végéig befejeződnek a szocreál stíluskánon jegyében megkezdett épületek, lehetőség szerint letompított, „cikornyáikat” vesztett formában. S már 1955-ben születnek a tervezői rajzasztalokon *egyedi* tervek alapján nagyjelentőségű művek: az időszak, az építészettörténeti „hosszú hatvanas évek” csúcsteljesítményeinek első darabjai.⁴

A cezúrát a hazai gyakorlatban Molnár Péter (1925–2000) siófoki Meteorológiai állomásának tiszta, functionalista épületegyüttese jelképezheti.⁵

² A magyar köztársaság kormányának 340/1949. (149) számú minisztertanácsi határozata az építőiparról. (1949. VII. 15.) Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes s. k. *Építészet-Építés*, 1949. 1–2. sz. 6–8. p.; Major (1949); Prakfalvi–Hajdú szerk. (1996); Prakfalvi (1998, 1999).

³ Prakfalvi szerk. (1992); Simon (2000).

⁴ Ferkai (1985, 1997, 1998). A váltást nem élezi ki Merényi Ferenc építészettörténetében (Merényi, 1969). Szalai (1995); Winkler (2002).

⁵ „Egy tél próbáját már kiállta.” MÉpm, 1956. 9. sz. 285. p.; Prakfalvi (2002b). Lásd még a meteorológiai állomás épületét a Misinatetőn, Gettő József–Pénzes József tervezte 1958–59, statikus Balla József és Dulánszky Jenő. MÉip, 1960. 32. p.

A »szocreál« [sic!] tévedései után minden modern formának örültünk. Lélektanilag tökéletesen érthető, hogy a kényszerű hallgatás után építészeink mohón nyúltak az újra megtalált modern formák felé, és hogy szinte minden a folyóiratokban látott formával kísérleteztek.

(Bonta János⁶)

Ha a lélektani helyzet érthető is, alább mindenekelőtt azt kívánjuk bemutatni, hogy építészeink formaalkotó készsége messze nem merült ki minták követésében a történeti helyzet kötöttségei ellenére sem.

Az építészszakma 1988-ban elsődleges fóruma, a *Magyar Építőművészet* 3. számának hasábjain visszatekintett a hatvanas évek építészetére. Az 1957–68 közötti éveket sorolták a „The sixties” alá. Az 1956-os forradalom következményeként a totalitárius rendszer autoriterré alakult át. Ez a váltás a megtorlások és repressziók folyamatában ugyan, de mégis teremtett (korlátozott) lehetőségeket, bizonyos fokú kompromisszumot és kiegyezést kínálva a hatalommal. Az építész az íróval ellentétben nem tervezhet, még kevésbé építhet az íróasztalfióknak. A Nyugat ezekben az években posztindusztriális társadalomról kezd beszélni. A hazai politikai-kulturális elit az időszak vége felé kezdi belátni a kemény, voluntarista industrializáció tarthatatlanságát. A szakma önmaga utolérésének reményében, a modernizmus érdekében s jegyében „konszenzust teremtett az építészet, a társadalom és az irányvonal között”. Legitimációs problémákon és presztízsvesztéseken túl a kiegyezés árát – úgy látták – leginkább a „városrendezés” területén fizették meg: „az pusztított, mint a háborús bombázás”⁷! Az épületekben, a városszövetben megtestesülő tradíció tovább foszladozott és enyészett el. A hatvanas éveket a lapszám két építész életútjának megidézésével is szemléltette. Farkasdy Zoltán (1923–89) és Jánossy György (1923–98) a velük készített beszélgetésekben hangsúlyozták kötődésüket a két világháború közötti modern építészeti mozgalomhoz⁸ és a műügyetemen megtapasztalt etikai-emberi normákhoz. S mindenekelőtt kiemelték a svéd és dán építészettel való találkozásukat. Az 1944–45-ben kitelepített egyetem építészhallgatói a felszabadulást skandináv területen élték át. (Mások számára a fordulat éveig nyílt lehetőség ösztöndíjjal Svédországban tanulmányokat folytatni.) Szakmai tanulságok mellett a demokrácia működéséről is itt szereztek tapasztalatokat.⁹

Mely épületekkel fémjelezték a visszatekintők, a lapszám szerkesztői a kora Kádár-kor időszakának építészetét? A válogatásban nem a reprezentatív (köz)épületek dominálnak. Mértékadó s nem mintaadó műveket sorakoztattak fel abból az időszakból, amikor egy Y- vagy V-tartó már a

kvalitás jelét hordozhatta.

1957 kiemelkedő műve Callmeyer Ferenc (1928) poharazója Badacsonyan. Kísérlet volt ez – fogalmazott harminc évvel később az építész – a népi építészetet jellemző fény és árnyék kreálta arányok újraélesztésének és a modern ötvözésének kísérlete: bazalt terméskő-, vakolt- és üvegfalhomlokzatok, nyitott fedélszék nádhéjalással, prerregionalista, preorganikus jel-

6 „Az igazi korszerűség hűség az igazsághoz, a feltételekhez, az igényekhez, a feladathoz és a megoldási lehetőségekhez. Rend, fegyelem, a technológia és a forma összhangja jellemzik korunk építészetét, nem pedig a rendezetlen formák tobzódása.” Bonta (1961).

7 Janáky (1988).

8 Vellay István Kiskunhalason épített családi háza orvosi rendelővel Le Corbusier villaépítészetének tanulságait eleveníti újra fel (1960–61), Pintér Béla műtermes családi háza (Bp. XII. Tamás utca) pedig szinte az ezredforduló neobauhausos szemléletét előlegezi. MÉpm, 1963. 1. sz. 25–29. p.

9 Turányi Gábor, Jánossy Johanna és Lente András interjúi. MÉpm, 1988. 3. sz. 14–21. p.

leggel. A teraszt hiperbolikus-paraboloid vitorlavászon ponyva fedte¹⁰. Ugyanitt épült meg tervei szerint 1958–62-ben a legjobb modernista hagyományokat integráló Tátika étterme (statikus Thoma Levente, belsőépítész Vadász György).¹¹ A maga idejében revelatív erejű volt két lakóház a budai Várban, műemléki környezetben: Farkasdy Zoltán Úri utca 32. szám alatti (1959)¹² és Jánossy György: Bástya utca–Tóth Árpád sétány–Nőegylet utca sarkán álló háza (1962–63)¹³. Ez utóbbi – a ház harántfalas szerkesztésmódjából adódóan – tömör oromfalas épület. A függőfolyosókról nyolc kétszintes és négy garzonlakás közelíthető meg. A méltatók a homlokzati nyílás kiosztás gondosan mérlegelt arányrendszerét, a tervezői koncepció konzekvens végigvitelét értékelték. Szintén tiszta, világos szerkesztésmód és arányrendszer jellemzi Szelle Kálmán munkáját, a festő Szőnyi István számára Zebegénybe tervezett műteremházat (1960/61).¹⁴ Az épület építészettörténeti jelentőségét az is emeli – miként Branczik Márta rámutatott –, hogy a tervező barátja, Lessner Manó (1884–1944?) munkásságát idézte meg (Halápy-villa, 1928).¹⁵ A ház természetesen a tervező modernitás-felfogását tanúsítja, s nem posztmodern idézet!

A válogatásban kiemelték Szrogh György (1915–99) Pizskéstetőn 1963-ban épült, a hely, a régió szelleméhez alkalmazkodó, fa, üveg, rusztikus kőkváder és téglafalazatú obszervatóriumát és kutatóházát (statikus Gilyén Jenő).¹⁶ Az új, tíz méteres észlelőkupola és számítógépes kutatóház már Csontos Csaba munkája (statikus Bürger Nándor), aki a Szrogh által létrehozott minőséget fejlesztette tovább: a kupola high-techje, tudatos kontradikciója a terméskő falazatokkal, a nyílásformák s az egész épület proporcionálása harmonikus, nagyformátumú művé avatja az együttest (1969–74).¹⁷ A jászberényi tisztasági fürdő épületének formaadásában Zalaváry Lajost (1923) is a hely s a helyi népi építészet – jelesül a medencéket magukba foglaló kürtős kemenceforma – és a „magas technika” (héjszerkezet) biztosította lehetőségek ötvözése motiválta (1960–63).¹⁸ A budapesti lakóházak sorából kettőt választottak ki korrekt funkcionalizmusuk okán. Rimanóczy Jenő tervezői szándéka az volt, hogy háza (XII. Maros utca 13., 1959–62) „a környezetét szét nem robbantó”, de önmagában harmonikus megjelenésű legyen.¹⁹ Iványi László rózsadombi, Tulipán utcai házainak lépcsőzetes, teraszos megoldása annak idején szintén az újdonság erejével hatott (1963–64).²⁰ Ide sorolhatjuk még a Naphegy aljában Schmidt Lajos Orvos lépcsői, a szintkülönbséget szépen áthidaló apartmanházat is (1965).²¹ Szegeden az Oskola utca és

10 MÉpm, 1958. 55–57. p.; 1988. 3. sz. 30. p. (A továbbiakban a főszövegben tárgyalt épületre vonatkozó – az esetek többségében a tervező által írt – ismertetéseknek csak a helyét adjuk meg.)

11 MÉpm, 1962. 6. sz. 9–13. p.; 1988. 3. sz. 30. p.

12 MÉpm, 1960. 3. sz. 32–33. p.

13 Horler (1967).

14 Polónyi (1962a).

15 Branczik (1994).

16 MÉpm, 1964. 1. sz. 13–23. p.

17 MÉpm, 1976. 6. sz. 16–21. p.

18 MÉpm, 1964. 6. sz. 24–29. p., 1988. 3. sz. 46–47. p.

19 MÉpm, 1988. 3. sz. 41. p.

20 MÉpm, 1965. 6. sz. 9–14. p.; Tokár György–Emódy Attila Hajnóczy utcai (Bp. XII.) házáról írva Rácz György kiemelte az udvari homlokzat művészi igényű kialakítását is. MÉpm, 1965/3. p. 31–33.

a Dóm környékének rekonstrukciója (1957–67) eredményezett figyelemre méltó lakóházakat – a városrendező építész Borvendég Béla (1931) volt, aki a hatvanas évek elején és egy évig Angliában dolgozott.²²

Az építészet sajátos alkotótevékenység eredménye [...] lényegében egyéni koncepció alapján, kollektív munkával, ipari úton produkál a különböző emberi funkciók számára teretkeretet biztosító nagyméretű használati tárgyakat (s ilyenek együttesét), de úgy, hogy ezek formálása nem marad meg a „szükséges” forma szintjén, hanem a „szép” sőt a „művészi” szintjére emelkedik.

(Major Máté²³)

Tekintsük át részleteiben a bő tíz év (1957–68) alkotásait és történéseit. A *Magyar Építőművészet* publikálható anyag hiányában 1957–58-ban a korábbi évek termése felé fordult. A maga idejében az elsődleges szakmai nyilvánosságban nem preferált művekhez talált vissza, hogy fölvegye az újra vállalható tradíciók fonálát. A privat építkezések közül példaként közölték egy orvos házaspár Zamárdiban, 1954–55-ben épült nyaralóját. Kismarty-Lechner Kamill (1914–2003) a kisméretű földszintes házat három egymástól világosan elkülönülő funkcionális egységre tagolta: terasz, nappali (nagyméretű ferde üvegfalal határolva) és a hátsó traktusban minimális méretűre szorított mellékhelyiségek. Még főzőfülkét sem alakított ki. A terméskő falazat fölé ferde síkú hullámlemezfordés került.²⁴ A világos szerkesztés és a „minimalista” építészeti felfogásmód rokonítja és kapcsolja ide Rácz György (1907–88) saját kis házat a budakeszi domboldalon (1958 körül).²⁵ A lakóépületek sorából szintén egy Kismarty tervezte házat ismertettek, amely a XI. kerületben, a Bocskai út és Daróci utca találkozásánál, saroktelken áll. A négyszintes, a középrizalitban harántfalas szerkezetű, középfolyosós, egyszekciójú, azaz egy lépcsőházas, emeletenként kilenclakásos ház jellegzetessége, hogy a beruházó minisztérium 1955-ben, a tervezés kezdetén engedélyezte az

„irányzattól eltérő” megoldásokat. A tervező itt is a funkciók értelmes felosztására törekedve változatos alaprajzú lakáselrendezéseket valósított meg. A traktusokat a parapet teljes szélességében (3,4 méter) és a mennyezetig (2,85 méter) érő ablakok határolják, amelyek 6,3 méter mélységig jó bevilágítást biztosítanak. Fontos elvet sikerült kimondania Kismartynak; ne szülessék meg típus, ne írja elő rendelet, hogy milyen méretű helyiségek összetartozásból lehet lakást kombinálni, hanem az építé-

²¹ MÉpm 1965/3. p. 36–39.

²² Borvendég Béla ún. Sellőháza a Korányi rakparton (1959–61) MÉpm, 1962. 4. sz. 9–11. p. Tarnai István: Tömörkény gimnázium tanműhelye, Borvendég Oskola utca 05. jelű épület, Dragonits Tamás Oskola utca 27. (stb.) MÉpm, 1967. 3. sz. 18–35. p.; 1988. 3. sz. 28–29. p.

²³ Major (1961a).

²⁴ MÉpm, 1957. 1–2. sz. 7–8. p.

²⁵ Rácz (1988). Lásd még a Wágner László tervezte hasonló karakterű Tihany–Csányi-telepi hétvégi nyaralót, MÉpm, 1958. 166. p.

szek kapják meg a célt és a gazdasági mutatókat, s bizonyos, hogy jobb eredményeket hoznak, mint a rendeleti szabályozás.²⁶ Ebbe a kontextusba helyezhetők el Sámsondi Kiss Béla már a háború előtt megkezdett, majd Farkas Tiborral folytatott vasbeton tartószerkezetű, előregyártható, könnyű, szövetszerkezetes épületeinek kísérletei „elemgyári” körülmények között.²⁷ Ismertették Janáky István, Körner József, Molnár Péter, Vass Antal, Zilahy István és Albert Jenő isztambuli üdülőszállójának tervét. Ez a munka a hatvanas-hetvenes évek hazai szállodaépítészetének egyfajta ősmintája, határvonal a megelőző időszakkal szemben.²⁸ A Bocskai úti foghíjbeépítések (4–6., 12., 16., 15., 19.) 1954–56 között olyan darabok voltak, amelyek szikárságukkal ugrottak ki utólag a szoc-reál formái közül.²⁹ Az ipari jellegű építészet köréből Kéri Gyula kőbányai tűzörsége és különösen Schall József miskolci egyetemi erőműépülete (terv 1952) volt vállalható.³⁰ 1956–57-ben valósult meg Jósvafőn Reischl Antal tájba illeszkedő kisméretű, kétszintes, terméskő-homlokzatú, jó arányú, két oldalon körbefutó faszerkezetes teraszú barlangkutató állomása.³¹

1961-ben készült el Mikolás Tibor áruház- és lakóépülete Debrecenben. A város főútvonalán a zártosorú beépítésű foghíjtelken álló épületegyüttes lábakra állított, ritmikus nagysíkokkal komponált színes főhomlokzata kapcsolatot talál az időszak geometrikus–új konstruktivista képzőművészeti törekvéseivel.³²

Korszerű épületeknél, különösen az előre gyártott szerkezeteknél az alapformát a tartószerkezet adja és a burkolat jelleget a járulékos részek, szemben az eklektikával, hol a szerkezet helyett a burkolat adja az építészeti formát.

(Gilyén Jenő³³)

Az évtized építészetét a szerkezetiség jellemzi. Egyfajta visszahatás is ez a szoc-reál stíluselvű gyakorlata után. A strukturalista gondolkodás és tervezés kisléptékű, ám a későbbiekre nézve sem jelentéktelen műve volt a hódmezővásárhelyi mélyfurarú kút csőállványzata; Ulrich Ferenc és Nagy Ernő 17 méter magas forgási hiperboloid szerkezete 1956–57-ben készült el³⁴. (Mintája Budán, a Millenáris Parkban megtekinthető.) Menyhárd István (1902–69) és Szendrői Jenő (1913–2000) a Pasaréten, a Vasas Sportklub számára épített, egyszerűségében elegáns teniszcsarnokának oldalnyomásmentesen szerkesztett, gyűrűfelület alakú orthotrop alumínium héjszerkezete – ívelt hullámlemezek és azokra me-

²⁶ Korszerű lakások. MÉpm, 1957. 1–2. sz. 7–12. p.; Típus-tervek ismertetéseivel Szrogh (1957).

²⁷ Sámsondi (1957).

²⁸ MÉpm, 1957. 57–67. p.

²⁹ Uo. 68–80. p.

³⁰ Uo. 134–135, 159. p.

³¹ MÉpm, 1958. 31. p.

³² Tervezés 1956–58, kivitelezés, 1958–61. Áruházbelsők Gregersen Hugó. MÉpm, 1958. 107–109. p.; 1963. 3. sz. 18–22. p.

³³ Gilyén J. (1964). Lásd még Vámosy (1964); Egyed (1964); Gilyén N. (1964). Összefoglalóan Siegel (1969); MÉip, 1970. 195–297. p.

³⁴ MÉpm, 1958. 133. p.

rőleges idomszelvények kombinációja, amelyet utólag belülről szórt azbesztréteggel kellett szigetelni – az íves rövid oldalakon tömör téglafalazatra, a hosszoldalakon alumíniumváz, a teljes felületet kitöltő üvegfalra támaszkodik (1957–59).³⁵ Az ún. mérnöképítészetben belül a héjszerkezetek építése szintén jelentős múltra tekint vissza. A második világháború alatt épült Hamzsabégyi úti autóbuszgarázs 82 méter fesztávolságú elliptikus paraboloid héjmezőivel (Menyhárd–Padányi, 1939–40) világviszonylatban is egyedülálló alkotás volt. A háború után számos más ok mellett a zsaluzatokhoz szükséges faanyag és a minőségi munkát végezni képes szakemberek hiánya is visszavetette a héjszerkezetek alkalmazását, helyette a daruzott, gördülő daruállásokból felhúzott ipari csarnokok építési technikája terjedt el. A hatvanas években az előre gyártott szerkezetekkel vívott verseny jelentősen befolyásolta a héjszerkezetek fejlődését, mert „az erőjáték szerint legtakarékosabb héjszerkezetek (elméleti modellek) nem mindig voltak versenyképesek az ugyan nagyobb anyagigényű, de egyszerűbb és kevesebb helyszíni munkát igénylő szerkezetekkel szemben”. A gyárüzemi előregyártásnak formai konzekvenciája is volt, mert az építészek gyakran akkor is paralel síkokkal határolt épülettömegekben gondolkodtak, amikor az nem volt elsőrendű szempont. A héjszerkezet – úgy vélték – romantikus megjelenésű épületet eredményezhet (pl. a Makó Lóránt tervezte [?] összetett kupolafelületekből álló, lendületes vonalvezetésű hajóváró épületet a tihanyi kikötőben), amit akkortájt célszerűnek látszott elkerülni.³⁶ A székesfehérvári alumíniumöntöde és présmű (építész Farkas Ipoly, mérnök-tervező Menyhárd István, építéstechnológia: Semsey Lajos, 1958–60) présműcsarnoka két egymás mellett futó, 15x30 méteres szakaszból építkezik, lefedésük hat centiméter vastag, két irányban hajlított forgási hiperboloid héjak egymás utáni, haránt irányú sorozata, melyek a végeken átmeneti konoid héjakkal csatlakoznak a szegélytartóhoz. A körgörcsű, egyenes alkotójú, tehát könnyen előállítható monolit, alulról keresztirányban domború héjszerkezet megoldását olyan sikeresnek találták, hogy az ipari építészetben számos követőre talált. Két fő ötleten alapult: 1. a csarnok daruhídjait a héj peremtar-

³⁵ *Ipari Építészeti Szemle* (továbbiakban: IÉSZ) 16. (1957). 10., 18. p.; (1960) 55–58. p.; MÉip, 1960. 25. p., 1964. 3. sz. 158. p. és 1968. 8. sz. 497–498. p.; *Magyar Alumínium* 1985. 2. sz. 61. p.; MÉip, 1998. 5–6. sz. 177–178. p. A gördülő redőny mintájára húzták fel a héjazatot, Csonka (1970). A térlefedő szerkezetek általános rendszeréhez lásd Horváth Z. Kálmán és Csernoch Miklós összeállítását, MÉpm, 1970. 6. sz. 59. p.

³⁶ Reisch (1968). Vö: 48. j.

³⁷ IÉSZ 18. (1960) 1–10. p.; MÉpm, 1961. 6. sz. 3–9. p.

³⁸ Reisch (1968); Az Union Internationale des Architectes végrehajtóbizottsága már 1961-ben August Perret-díjjal jutalmazta az IPARTERV építéseit. MÉpm, 1961. 5.

tóinak készítéséhez gördülő állványként használták; 2. A héjak zsaluzóelemeit a megszilárdult peremtartókra függesztették, a zsaluzóelemek rácsos acélvázzal készültek, ami lehetővé tette a peremtartó állványok és a zsaluzatok többszöri felhasználását. Így egy ívpár és közöttük a síklemmez építése 14 napig tartott, egy-egy héj építési ideje pedig hét napot tett ki (1958–59).³⁷ Funkcionálisan és esztétikai értelemben is jelentős művek születtek: Csepeli Csógyár (Menyhárd–Reisch, 1960); Ganz Hajtóműgyár (Horváth–Vince, 1962); Csepel Szerzőgépgyár (Pál–Reisch, 1965–68).³⁸

Az épület [Eglise de Notre Dame du Haut] maga témájánál fogva nagyon távol áll építészeti feladatainktól, de megoldása több általános érvényű művészeti gondolatot ébreszt [...] tájékozottságunk lenne hiányos ha [...] nem igyekeznénk ezekkel megismerkedni.

(Nagy Elemér³⁹)

A visszakapcsolódást a kortárs európai, angolszász építészethez tanúsítja a Le Corbusier ronchamp-i (1953–54) zarándokkápolnájáról a *Magyar Építőművészet Új tér – új formák* rovatában megjelent terjedelmes ismertetés. Az épület elemzéséből levont tanulság: „van jogunk a bátor kezdeményezésekre”. A szakma 1959 elején kapott részletes áttekintést az 1958-as brüsszeli világkiállítás pavilonépítészetéről is, mindennek előtt a szerkezeti, térhatároló újdonságokról.⁴⁰ A feszített acélkábel-konstrukciók, az egyetlen pontra támaszkodó összetett konzolok hatása megfogható az 1959-es Mezőgazdasági Kiállítás Építés pavilonjában, Emödy Attila, Zentai Zoltán alkotásában. Az épület nagy feszítávolságú függesztett tetőszerkezet kipróbálására tett kísérlet volt.⁴¹ Szabó István (1914–88) már 1956-ben kifejtette a pavilonépítészet fontosságát: a műfaj ideiglenessége a kísérletezés, a formateremtés szabadságát biztosítja az építés számára, s ezt a szabadságot fenn kell tartani!⁴² Nehezen magyarázható, hogy a *Magyar Építőművészet* a későbbiekben – lapelődjei gyakorlatától eltérően – miért „száműzte” néhány kivételtől eltekintve⁴³ hosszú évekre, évtizedekre a hazai vásári építészet bemutatását, holott olyan művek születtek, mint a később emigrált Kádár István Nehézipari pavilonjának rácsos, hártyszerkezetű kupolája (1961).⁴⁴ (Kádár másik jelentős munkája a TVK alumínium anyagú, térbeli rácsszerkezetű, 30 ezer m³ anyag tárolására alkalmas raktárcsarnoka. A tervek az ALUTERV-ben készültek, 1963–65).⁴⁵ A kapcsolat nem tisztázott, de a pavilon téralkotási módjában ráismerhetünk a Buckminster Fuller megalkotta geodesic dome-ra. A geodézikus kupola az egyetlen olyan nagyméretű szerkezet, amely közvetlenül a talajra telepíthető, s méretét nem korlátozza a szerkezeti anyagok szilárdsága, nincs határmérete. Elvi alapja egy vektoriális, térben irányított erőrendszer. A forma a tetraéder és a nyolclapú oktaéder megsokszorozásából áll össze. Fuller 1959-ben Moszkvában geodézikus kupolát épített az amerikai kiállítási pavilon számára. Megjegyzendő azonban, hogy Kotányi Attila és Kunszt György (1924) csak Mújdricza Péter rekonstrukciójából ismert OTI pavilonjának kupolája az 1948-as Centenáris vásá-

sz. 55. p.; A tervezőirodáról jó áttekintést ad Schéry (2001). Juhász Jenő–Garay Lajos Kőbányán épült gyógyszerraktárához: MÉpm, 1957. 24–27. p.

³⁹ Nagy (1958).

⁴⁰ MÉpm, 1959. 1–2. sz. 5–52. p.

⁴¹ MÉpm, 1959. 9–10. sz. 290. p.; IÉSZ 18. (1960) 63–67. p.

⁴² MÉpm 1957. 50. p.; Prakfalvi (2000).

⁴³ Zágráb, Magyar pavilon (1956), Brjeska István MÉpm, 1957. 123–125. p.; Makovecz Imre: Gulyás csárda Budapest, Mezőgazdasági kiállítás (1967) MÉpm, 1968. 2. sz. 28–30. p.

⁴⁴ A Nehézipari Minisztérium Kupolacsarnoka a Budapesti Ipari Vásáron (1961) MÉip, 1962. 1. sz. 32–33. p.; 1964. 3. sz. 155. p.; Pelikán (1964).

⁴⁵ MÉip, 1965. 696–700. p.; MÉpm, 1967. 5. sz. 12–14. p.

ron hasonló konstrukciót mutat.⁴⁶ Az első hazai függőtetőt Horváth Z. Kálmán tervezte meg a Jászberényi úti Szőlészeti Kutató Intézet pincészete udvarának lefedésére 1962-ben.⁴⁷

A brüsszeli expón vásárolt, itthon újdonságnak számító könnyűszerkezetű anyagból épült a Tihany-révi üzletház Dianóczki János (1928–91) tervei alapján (1959–60).⁴⁸ A brüsszeli magyar pavilont Gádoros Lajos (1910–91) és Németh István tervezte (megbízás: 1956 tavasza). A klasszikus modern eszköztárból dolgoztak. Ez már némi konzervatív jeleget adott az épületnek, de a kádári konszolidáció demonstrálására a felvonultatott kiállítási anyaggal (mások mellett Csontváry: *Mária kútja Názáretben*, de nem hiányzott Somogyi József *Martinász-szobra* sem, 1953) teljes mértékben megfelelt.⁴⁹ A „sátor” épületrészt adaptálta Gádoros az ekkor tervezett pécsi Olympia étterem és cukrászda együttesbe, munkatársa ifj. Módos Ferenc és Fekete György volt (1960).⁵⁰ Budapesten eközben befejeződtek az „októberi események” nyomait eltüntető Rákóczi úti árkádositások⁵¹ és a korábban megkezdett lakótelep-építkezések a Kerepesi úton Heim Ernő, Legány Zoltán és munkatársai tervei szerint.⁵² A főváros általános városrendezésének alapját ekkor még az 1955. február 18-án elfogadott tervezet jelenti, amelynek kidolgozása „lényegében a felszabadulás óta folyamatban van”... (1962)⁵³, habár a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1960. október 27-i ülésén hagyta jóvá – „elismeréssel” – Budapest és környékének általános rendezési tervét. Tulajdonképpen ez a harmadik tervezet az első olyan kormányzati szinten jóváhagyott munka, amelyben a legfőbb új elem a lakásépítési program mutatóinak integrálása.⁵⁴ Az 1002/1960. sz. kormányhatározat 15 év alatt országosan egymillió lakás építését irányozta elő.

46 Mújdricza (2000). Fuller 1980-ban Budapesten a Nemzetközi Vásáron is épített geodézikus kupolát. A téralakítási kísérletek időbeli szálán némiképp előreszaladva ekkortájt az alternatív téralakítások útját már inkább Frei Otto inspirálta. 1977-ben Barna Gyula és Reimholz Péter irányításával Szentendrén, a Kálvária-dombon építettek iparművészeti főiskolások elasztikus héjrácskupolát. A szerkezetek egységesítésének „a kivitelezők monopolhelyzetének és diktatúrájának” korszakában a differenciált környezetre törekvés, a gazdag struktúrák iránti vonzódás és a tapasztalatszerzés vágya inspirálta a résztvevőket. A „keretek” tágításának, a formateremtési szabadság érvényesítésének megbúvó fonálára kapcsolhatók Makovecz Imre jelanalízisei – jel: „amely a rendszerek határterületén helyezkedik el, más szóval maga a határ” –, a mozgásformák kutatása, a minimáltér pályázata vagy Csete György hajlított (ij) hajléka, a felfogása szerinti építészeti ősfórmát megidéző „akciói”. Beke et al. (2002) 272. p.

47 Román (1962); Bányász (1959). Az első függesztett tetős szerkezetű épület a fedett lovaglócsarnok lett volna; építész Emődy Attila, statikus tervezők Bányász Péter és Zentai Zoltán.

48 MÉpm, 1960. 6. sz. 20. p. Üzletsor és hajóállomás. MÉpm 1963. 5. sz. 46. p.; Reisch (1968); Schéry (1995).

49 MÉpm, 1959. 1–2. sz. 53–76. p.; Gádoros (1995); Róka (2000). Tervek és dokumentáció: MÉM Gádoros-hagyaték: D/A/4, D/D/1, T/10.

50 Tervek: MÉpm, 1959. 3–4. sz. 125–128. p.; MÉpm, 1961. 1. sz. 22–26. p.

51 MÉpm, 1959. 5–6. sz. 175–177. p.

52 Budapest épülő új lakótelepei, MÉpm, 1957. 18. p.

53 Gyöngyösi–Rojkó (é. n.); Heim–Preisich (1962). Összefoglalóan Preisich (1969) 46–61. p. Lásd még Prakfalvi (1995). A vidékre vonatkozóan Perczel (1962).

54 Perényi (1962) 17–18. p.

Az újabb foghíjbeépítések számottevő épületeket eredményeztek. Egyedi tervek alapján épültek OTP öröklakások az Üllői úton⁵⁵. Az 54–56. számú házat Halászy Jenő, a 60–62-t Schall József (1913–89), a 65-öt Martonné Jutas Ágnes, a 73-at Tőkés György, a 74-et Gáspár Tibor, a 81-et Boross Zoltán, az Üllői út sarkán a József körút 86-ot Csics Miklós,⁵⁶ Budán a Török utcában a 7–9. számú házat Pintér Béla (1925–1992) tervezte. A Rózsadomb kapujában, a Mechwart tér torkolatánál építés alatt állt Dul Dezső (1925) 1955-ös tervezésű ún. „Regent és Szomjas” háza⁵⁷. Kvalitási ellenére a kritika nehezményezte, hogy a vasbeton vázat körbefalazták: hova lesz így az „új építészet” őszintesége? A Mártírok útja (ma Margit krt.) 27. szám alatt épült meg Dul ún. Lottóháza (1958), amely harmonikusan, szervesen illeszkedik a két világháború között épült jó minőségű lakóházak sorába.⁵⁸ Dul Dezsőnek, a csillebérci atomreaktor (1956–59) tervezőjének (statikus Pelikán József)⁵⁹ műve a József Attila utca–Hercegprímás utca sarkán álló nagyraszterű, a szerkezetet a homlokzaton megmutató lakóháza is (1956–59)⁶⁰. Elkészült a politika, az ideológia számára nagyfontosságú létesítmény, a szabadsághegyi televíziós adóállomás is, Gergely István és Székely László (1956–59) műve.⁶¹ A késő szocreál és a modern formálás sajátos ötvözetét képviselte Budapesten a Lenin (ma Erzsébet) körúton a Madách Színház homlokzata, Kaufmann Oszkár, Fábry Ottó, Mináry Pál terve (1955–61).⁶² A KISZ Ifjúsági Park 1961-ben nyitotta meg a kapuit a Várbazárban, az építész Pázmándi Margit (1930–95) és Kéry Zoltán, a belsőépítész, Mózer Pál.⁶³

A hatalmat birtokló Magyar Szocialista Munkáspárt 1957–58 között rögzítette művészetpolitikájának kiinduló tételeit. Elvetette a tiszta demokrácia és a teljes szabadság „hazug” jelszavait a művészeti-kulturális életben,⁶⁴ támogatandónak nyilvánította a pártos, szocialista realista műveket, azonban stílus- vagy formapreferenciát nem hirdetett. A szocialista realizmust módszerként definiálta, „korunk művészetének legmodernebb, legadekvátabb” alkotói formájaként.⁶⁵ Jellemzője a pártosság, amelynek alapja a marxista-leninista

55 MÉpm, 1959. 5–6. sz. 154–157. p.

56 Uo. 9–10. sz. 294. p.

57 MÉip, 1960. 5. p. A lakások diplomaták számára készültek.

58 Összefoglalóan: Bene (1959).

59 MÉpm, 1960. 1. sz. 33–34. p.

60 Uo. 3. sz. 11. p.

61 Uo. 6. sz. 38–39. p. Az előzményekhez lásd Gerő Ernő levelét Rákosi Mátyásnak (1952. V. 7.) A televízió „rendkívüli jelentőségű... 50–60 kilométeres hatósugárral az ország döntő területeit tudjuk befedni, az ellenség pedig képtelen zavarni... a vezetékes rádió a múlt... a televízió a jövő”. MDP Ttkársági ülések jegyzőkönyvei. MOL 267 f. 54/192. ő. e.

62 MÉpm, 1962. 1. sz. 42–45. p. A Somogyi József, Kiss Kovács Gyula és Kerényi József szobraival gazdagított külsőt az utóbbi években Siklós Mária a posztmodern irányába „fejlesztette”.

63 Uo. 6. sz. 16–18. p.

64 Vass-Ságvári (1973), 86. p. (1957. VI. 27–29.)

65 Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei. 1958. június 25. Uo. 268. p. Az 1959. évi Kossuth-díjasok (művészet és irodalom) egyike Körner József, a II. kerületi (volt) pártház (1952–53) építész, aki az elismerést a Kerepesi úti temetőben 1958-ban elkészült „nagyszabású, a munkásmozgalom nagy halottainak állított emlékmű megalkotásáért” Olcsai Kiss Zoltán szobrászművésszel közösen kapta. *Népszabadság*, 1959. március 15.; MÉpm, 1959. 5–6. sz. 137. p.; Tóth (1999).

világnézet. Ennek fő eleme a szocializmus győzelméért folyó küzdelem támogatása. Súlyozottan az irodalomra tekintettek,⁶⁶ az építőművészetet nem említették. Az épített mű már nem volt számukra olyan kitüntetett jellegű, mint korábban. Az építészet döntően iparpolitikai-technológiai kérdéssé vált. Az ötvenes évek második felében a fejlesztés iránya még a középblokk (ami ekkor még nem teljes szobafal méretű falazati egység, miként a panel), anyaga pedig a habosított kohósalak és az erőművi pernyebeton. El kellett terjeszteni a kevesebb cementet, egyszerűbb zsaluzatot, ezért kevesebb fát igénylő előre gyártott, feszített vasbeton szerkezeteket és a műanyag padló használatát.⁶⁷ Az építőanyag-hiány felszámolásának útját az ipari méreteken és ipari módszerekkel történő építésben látták. 1964 februárjában született politikai döntés a paneltechnológia elterjesztéséről. (A panel cementbeton alapanyagú, vasalt elem. A vasalások egymáshoz hegesztésével, kártyavárszerűen épül fel a ház egy vasbeton alap és a fogadósínt fölé.) A Magyar Építőművészek Szövetségének 1964. évi

66 Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a művészeti szövetségek helyreállításáról és a művészek közötti ideológiai és politikai munka egyes kérdéseiről. 1958. november 25. Vass-Ságvári (1973) 281–285. p.; A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről. 1959. február. Uo., 319–340. p.

67 Az MSZMP VII. kongresszusának irányelvei gazdasági feladatainkról és a II. ötéves terv elkészítéséről. 1959. november 30–december 5. Uo. 424. p. Az építőanyagokban mutatkozó „átmeneti hiányhoz” és az ipari módszerekkel való építéshez lásd: Az építőipar feladatai a II. ötéves tervben, különös tekintettel a lakásépítésre. Uo. 454–458. p.

68 MÉpm, 1964. 4. sz. 61. p.; Az MSZMP KB határozata az építőipar munkájáról (1964. február 20.). Vass (1978) 48–55. p. Összefoglalóan a típustervezésről Katona szerk. (1969).

69 Az MSZMP néhány időszerű ideológiai feladata. 1962. november 20–24. Vass-Ságvári (1973) 600. p.; A KB irányelvei. 1965. március 11–13. Vass (1978) 125–163. p.; A szocialista realizmusról, uo. 484–515., különösen 509. p.; Az irodalom és a művészetek hivatása. 1960. június–július, uo. 176–209. p.; Az MSZMP IX. Kongresszusának határozata. Uo. 564. p.

70 Próbaüzem a házgyárban. Tavaly szeptemberben Óbudán befejeződött a szovjet gépekkel felszerelt első hazai házgyár építése, évi 1800 lakás kapacitással. *Népszabadság*, 1966. január 15.; május. 5. Böhönyey (1968).

VI. közgyűlésén az elnök, Major Máté így kommentálta a KB-határozatot: a Szövetség „a korszerű tipizálás helyes módszereinek megteremtésével segítse elő, hogy [építő]iparunk a tipizált szerkezetek felhasználásával mielőbb szerelőipari jelleget öltön”.⁶⁸

A hatvanas évek első felében elismerték ugyan a kísérletezés szabadságát a művészetekben, a párt azonban nem mondhatott le az eszmei irányításról, mert az „egyetlen igazán nemzeti politika a szocializmus építése”. Letéteményese, a párt tehát fenntartotta magának a jogot a megítélés tekintetében. 1966-ban, IX. kongresszusukon definiálták is az ún. három „T” politikáját. Támogatjuk a „nagy tömegekhez szóló szocialista és egyéb humanista [realista] alkotásokat”. Tűrjük, azaz „helyt adunk a politikailag, eszmeileg nem ellenséges törekvéseknek”. Tiltjuk, „kirekesztjük kulturális életünkéből a politikailag ellenséges, antihumánus vagy közérkölcstörtő megnyilvánulásokat”.⁶⁹

Budapesten az első házgyár a kongresszus évében kezdte meg termelését.⁷⁰

A felvázolt keret és feltételrendszer minden ideológiai ráolvasásnál hatásosab-

ban állította építészetünket a következő két évtizedben befutható, a kivételektől eltekintve inkább mennyiségével jellemezhető pályájára.

A hatvanas évek első felében éveken átnyúló elmélkedés folyt (*Kortárs, Új Írás, Valóság*) a kollektív élet, a kommunista ember „megformálásának” építészeti kereiteiről, otthonáról.⁷¹ Ugyanis a „polgári lakásalaprajz” (sic!) zsákutcába jutott! Zalotay Elemér–Böröcz Imre szalagház-konceptiója szerint az embereket egy lakótömbbe kell összpontosítani. Folyó mellett, zöld környezetben harminc-ötven emelet magas, kilométer hosszú, több száz méter széles „házakat” kell építeni, már csak az egy lakásra jutó fajlagos költségek csökkentése érdekében is. Zalotay szerint elképzelése csak távolról kötődik Le Corbusier marseille-i Unité d’Habitationjához (1947–52). Ferenczy Károly építész ad abszurdum vitte a gondolatmenetet. Megvilágító erejűnek szánt, a szakácsművészetet az építészettel párhuzamba állító példázatában a szakácsművészet „azt az értelmetlen eltévelyedését fejezi ki, amelyben nem a táplálék és a gyomor kölcsönhatása, a tartalmi kérdés a fontos, hanem a készítés *forma értéke*” (kiemelés – P. E.). Ferenczy szerint korszakváltás történt, az „elit” és „kulturális” építészet, valamint az elnyomott rétegek viskói felett megkondult a lélekharang, s a családi ház is múltba forduló, korszerűtlen. Egyáltalán: a család szigetként ékelődik a társadalomba. Feladatait a társadalom veszi át. Az emberek létfenntartási szükségleteit az ún. „szoc-koll”, ill. „kom-koll” házakban, több ezer fős, szállodaszerű pont- és szalagházakban, közösségi és gépesített nagyüzemi formákban kell kielégíteni. Ezek típustervek alapján épülnek majd, biztosítva a rendet és szervezetséget. A vitában megfogalmazódott az a vélemény is, hogy a szalagház léptékrendje olyan nagyságú, hogy esetében már a „mennyiség minőségbe való átcsapásáról” beszélhetünk!⁷² Az Árpád híd budai hídfője előtt a hegyvidék látványát keresztbe vágó kilométeres, egy falu lakosságát magában foglaló panelszalagház minőségbe történő átcsapásához „nyilván” a magasságából hiányzott még néhány emeletsor. Petri György írta a második nyilvánosságban megjelent Lakótelep című kétsorosában; *Tízemeletes kilövősilók: a munkaerő sorozatvetői* (1982).

Az ötvenes–hatvanas évek fordulóján a lakásépítés fő helyszínei Budapesten a Fistyúk utcai lakótelep (folytatása) és az Űllői úti József Attila lakótelep kiépítése. További iskolák is épülnek. Kismarty-Lechner Kamill 1948–49-ben szikszói iskolájánál a tantermeket egy tágas központi tér köré szervezte.⁷³ Soroksáron a Sodronyos utcában a gondolatot továbbfejlesztette: a földszint és az emelet terének összenyitásával egy tágas zsibongót alakított ki, innen nyílnak a tanulmányi helyiségek (1959–60)⁷⁴. Csepel-Királyerdőn, a Szárcsa utcában a haránt elhelyezett tantermek sorá-

⁷¹ „Az életforma egyszerűsödése, az igények nivellálódása pedig elősegíti és indokolja a típus, a tömeggyártásra alkalmas megoldások fokozott elterjedését”. Böhönyey (1960). Variábilisan beépíthető konyhaberendezések terve: Kovács Zsuzsa, Arnold Károly. MÉpm, 1959. 7–8. sz. 274–275. p.

⁷² Vita a szalag házról. Major–Osskó (1981) 250–273. p. Lásd még *Népszabadság* 1965. december 31.; 1966. január 6. február 12.

⁷³ Kisléghy Nagy (1957).

⁷⁴ MÉpm, 1960. 1. sz. 17–18. p.

nak szintenkénti eltolásával 2,65 méter belmagasság mellett is biztosítani tudta az építész a nyolc méter mély helyiségek jó fényviszonyait (1961).⁷⁵

Debrecenben befejeződött a Kelemen László (1919) tervezte vasútállomás építkezése. A várócsarnok fedésének többszörözött nyeregfelületei (statikus Makó Lóránt) formailag is lezárják az 1952-vel indult munkálatokat, az épület különböző stílusrétegeit (szerkezetkész, 1959).⁷⁶ A második világháborúban környezetükkel együtt lebombázott jelentős pályaudvaraink (Székesfehérvár, Győr⁷⁷, Szolnok) helyreállítása évtizedeken áthúzó városrendezési kényszer „eredményezett”.

A Balaton idegenforgalmának regionális fejlesztése jegyében⁷⁸ Tihanyban is megkezdődtek az építkezések. Hajóállomás: Benkhard Ágost, motel: Polonyi Károly. A Földesi Lajos tervezte Motel étterem tekinthető az első (?) hazai üvegfüggönyfalas épületnek (1959).⁷⁹ Az emeletes postapavilon

75 MÉpm, 1961. 3. sz. 31. p. Tematikus szám a „népi demokratikus Magyarország” iskolaépítészetéről.

76 A Domanovszky Endre sgrafittóival díszített pályaudvar átadása 1961. augusztus 20-án volt. MÉip, 1962. 42–43. p., Jó képek: Schéry (1995) 146. p.

77 Tervezők: Éhn József, Dianóczky János, Vass Dénes, 1953–59.

78 MÉpm, 1957. 51–52. p.; Bérczes et al. (1958). Összefoglalóan: Lóvei (2000).

79 MÉpm, 1960.6. sz. 16–18. p. Üvegfüggöny-falat kapott a Parisiana is az 1962-es átépítéskor, építész P. Müller Éva. Dávid (1991).

80 MÉpm, 1962. 5. sz. 49. p.

81 MÉpm, 1963. 5. sz. 20–25. p.

82 MÉpm, 1962. 4. sz. 32–33. p.

83 Visy (1960).

84 MÉpm, 1960. 4. sz. 40. p.

85 Major (1960a).

háromirányú vasalással, öt centiméter betonvastagságban épült háromtámaszú, paraboloid héjkupolájával korszakos jelentőségű (Pénzes István, Szittyá Béla; statikus Gnädig Miklós 1960–62).⁸⁰ Siófokon Czigler Endre tervei alapján épültek meg a hatvanas évek közepére az idényjellegű szállodasor darabjai.⁸¹ A nem szerkezeti, csak térhatároló „függönyfal” egy másik korai példája Köves Emil irodaháza Nagykanizsán (1958–61).⁸² A még mindig Sztálin nevet viselő városban kísérleti nagypanelek blokkházak épültek (Weiner Tibor).⁸³ A Vasmű út gyártelep felőli architektonikus lezárására a pályakezdő Finta József (1935) tervezte meg a kilencszintes, klinkertégla burkolatú, középfolyosós garzonházat, melyhez egy „Szuperpiac” rendszerű áruháza is tartozik (1961–65).⁸⁴

A szocializmus építőjének [...] büszkének kell lennie arra, hogy az építész koncepcióját éppen a maga minél nagyobb szakmai, mesterségbeli tudásával, invenciójával teszi elérhetővé, használhatóvá, élvezhetővé, azaz büszkének arra, hogy ő „interpretálja” az épületet a magyar nép számára.

(Major Máté⁸⁵)

Mit is kell interpretálnia az építőnek?

Major Máté saját korábbi fejtegetéseire alapozva az építészet a társadalmat le-

író alap és felépítmény viszonylatában („az építészet elválaszthatatlan attól a társadalomtól, mely produkálta”) mint az anyag – szerkezet – funkció egymásra épülő rendszerét írta le. Megállapította: „az anyag nem építészet”, a szerkezet a felhasznált anyagok tulajdonságai alapján jön ugyan létre, de „a szerkezet maga sem építészet még”, mint ahogy a funkciók „nyers kielégítése” sem. Az építészet ezen „összefüggéstényező törvényszerűségeinek hierarchiájában” adott tartalom művészi megformálásával jöhet létre, „kivételes egyedi alkotásokban”. Ez egy folyamat, amelynek „előbb utóbb végbe kell mennie: a *mi* társadalmunk gondolatait hordozó, kifejező szocialista építőművészetnek meg kell születnie.”⁸⁶

Túljutottak ugyan tartalom és forma dichotómiáján, amely az ötvenes éveket, a szocreált jellemezte.⁸⁷ Azonban továbbra is a tartalom és forma dialektikus „ellentmondásának” szemléleti keretei között vizsgálták az építészet általánosnak vélt jellemzőit: a külső és belső forma, a szemlélet tükrözése és a stílus, a társadalom mint megbízó és az egyén mint kialakító „formáló” stb. Valamiféle pedagógiai szempont is jellemzi ezeket az írásokat a művész, az építész „elöljárásának” elméleti megalapozása érdekében, hogy a „régí és új formák harcában” elővételeződjék a megszületendő új. S az új „annak a feladatnak a kitzúzése, amelynek lehetőségeit érleli, de még nem ismerte fel a társadalom, s amelynek felismerése épp a művész feladata.”⁸⁸ Jól jöttek Mies van der Rohe velős kanti-hegelianus színezetű mondásai a húszas évekből: az építőművészet mindig egy korszak akarataának térbeli lenyomata [...], a forma nem munkánk célja, hanem eredménye...⁸⁹

Óbudán, 1958–60 között a II. ötéves terv lakásépítési programjának megalapozására kísérleti lakótelep épült. A különböző rendszerű és nagyságú lakások és épületfajták közül a tipizálásra legmegfelelőbbek kiválasztása volt a cél. A Gyenes utca vonalában épültek 26 m²-es garzonok, négy férőhelyes, a norma szerint 53 m²-es, beépített konyhabútoros, konyhával egybenyitható étkezőfülkés lakások háromemeletes házakban és kétszintes, hat férőhelyes 73 m²-es, öt lakásból álló sorházak is. A törekvések, hogy a kislakásokat értelmes térkapcsolásokkal, a zsákszobák és kényszerközlekedők elkerülésével formálják élhetővé, igen kevéssé kerültek át a házigyári tömegtermeléssel előállított típusokba.⁹⁰ A lakható lakás minimális feltétele a tágasság. Az „Existenzminimum” lefelé hajlítása (a későbbiekben a belmagasságot is csökkentették) feloldhatatlan ellentmondásként húzódott át a tizenöt éves lakásépítési programon. Genezisében volt elhibázott, a lakáshiány minden kényszere mellett, hisz a blokkos építési mód miniszteriális, indító keretfeltételei nem tartalmazták a lakásalaprajz, a funkciók meghatározásának és kielégítésének kritériumait!⁹¹

⁸⁶ Major (1957, 1959, 1961b).

⁸⁷ Az építészet tartalma ekvivalens a kubatúrával, a beépített légköbméterek számával – fogalmazhatnánk.

⁸⁸ Vámosy (1963).

⁸⁹ Es gibt keine Form an sich. Baukunst ist immer raumgefasster Zeitwille, nichts anderes. Moravánszky (2003); Frampton (1982).

⁹⁰ Egressy (1961). Építészek: Csordás Tibor, Mináry Olga, Körner József, Szóke Gyula, Rimanóczy Gyula (és mások), P/3. épület, építész Kiss E. László. MÉip, 1962. 2. p.

⁹¹ Cserba (1960).

Pécsett, a nyugati városrészben az Országos Tervhivatal által ideiglenesen engedélyezett épületfajtából alakítottak ki nagypaneles típustervcsaládot. A költségek csökkentése érdekében olyanra volt szükség, amely kisszámú elemből több épületfajta megépítését teszi lehetővé. Számításba kellett venni a tervezésnél a paneleket emelő daru „képességeit” is, mert az rövid karral öt és fél méteres, hosszú karral kétméteres elemet tudott beemelni. Az új szovjet házgyár új lakásméretei – bizakodott a tervező – talán áttörnek a hazai jogi-fiskális szemléletet, mert az odavezethet, hogy két főre egy 12 m²-es alapterületű szoba jut...⁹² A végfalak a plaszticitás érdekében perspektivikus színezést kaptak.⁹³

A szövetkezeti lakásépítés egyik első épülete Budapesten a Harminckettesek téren valósult meg, a lakások túlnyomó része másfél szobás (építész Legány Zoltán, 1957–61). Ez idő tájt a Szemlőhegyen 11 hónap alatt építettek fel követségi tisztviselők számára egy exkluzív kislakótelepet (öt önálló épület, épületenként kilenc 3-4 szobás lakás), építész Kondoray Gyula, 1960–61.⁹⁴

A hatvanas évek egyik elterjedt pontház típusát Pomsár János tervezte (1961–63); kilencemeletes, a földszinten monolit vasbeton, az emeleteken öntöttfalas⁹⁵ épület, szintenként négy darab kétszobás lakással, a közösségi helyiségek a földszintre és a tetőemeltre kerültek; megvalósult például Lágymányoson, a Budafoki úton.⁹⁶ Budafokon, a kísérleti lakótelepen tizenegy szintes, ötfogatú pontházak épültek. A Tenke Tibor tervei (1963) alapján épült csúszózsálatos, öntöttbeton technológiájú házak homlokzatát lórészatást keltő nyílások osztják. Akkor úgy ítélték meg, hogy a „donzson-szerű épületek ablakalfelületeinek jellegzetes aránya és elrendezése, a homlokzat felületképzése szerencsésen utal az építésmódra” (1966).⁹⁷ 1968-ban, a lakásépítési program félidejéhez érve Konrád György és Szelényi Iván a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet számára készült tanulmányukban – *A lakásellátás társadalmi és gazdasági hatásainak szociológiai vizsgálata* – két fontos megállapítást tettek. Egyfelől, hogy az állami erőből épített lakások száma a lakásépítések össz volumenén belül a nagyüzemi építési technológia jelentős kibővítése ellenére is csökken. Másfelől: a lakáselosztás hatósági rendszere „diszfunkcionális”, mert nem teljesíti a társadalompoli-

litikai célkitűzéseket. Keverednek az elosztás szociális szempontjai az érdemeket jutalmazó, bérkiegészítő szempontokkal. S ezáltal rendszeresen a magasabb jövedelmű, jobb érdekérvényesítő helyzetben lévők jutnak olcsóbb és értékesebb lakásokhoz, amelyeket tőkésíteni is tudnak, s a különböző rétegek között az általános javulás mellett a lakásállomány eloszlása mind egyenlőtlenebbé válik. (A hitelezési politika sem az alacsonyabb jövedelműeket támogatja.)⁹⁸ A házgyári épületek minőség-

⁹² MÉpm, 1965. 51–59. p.

⁹³ Évtizeddel később Csete György és társai „tulipános”-mustrás díszítése paksi lakóházainak bütüin – persze nem *formai* alapon – súlyos bírálatok keresztüzébe került.

⁹⁴ MÉip, 1962. 4., 6. p.

⁹⁵ „...a nagypaneles építési mód építésfizikai szempontból ... különösen jobb, mint az öntött építési mód”. Sebestyén (1962).

⁹⁶ MÉpm, 1965. 3. sz. 20. p.

⁹⁷ MÉpm, 1966. 4. sz. 28–31. p.

gének javítását célozta, hogy a Szovjetunióból vásárolt gyárak mellett 1968-ban a 2. számú (ferencvárosi) Házgyár már dán technológia alapján kezdte meg a termelést napi hat lakás kapacitással.

A lakáshiány felszámolását szolgáló gépi tömegtermelés „építészetelméleti” megalapozására is sor került. Ezt összekapcsolták a kortárs modern építészettől elvágtatott szálak újrakötésével is. Bonta János (1959-ben) három fő irányt, csoportot különböztetett meg: a Mies-féle „üvegdobozokat”, Wright és Le Corbusier „szerves és dinamikus gipszöntvényeit” és a „strukturális akrobatika” művelőinek munkáit, Utzon: a sydneyi Opera eredeti terve; E. Saarinen: TWA terminál, New York City. Végkövetkeztetése szerint ugyan „kapitalista körülmények” között alakult ki, de mégiscsak a gépesített, nagyüzemesített építészet (Mies) az üdvös a tömeges lakásszükségletek kielégítésére.⁹⁹ Bonta írására reflektálva Finta József és Magyar Géza kifejtette, hogy sokan nem értik a „teljes technicizálódás lehetőségeit”, az épületek festőiségét és az alaprajz-szervezés szabadságát féltik a módszertől. Holott építési feladataink csak nagyüzemi módszerekkel, a gépi tömegtermelés maximális felhasználásával valósíthatók meg. Ez annál inkább lehetséges, mert a modern építészet (elsősorban a Mies névével fémjelzett vonal) nem stílus, s nem jellemzője a forma!¹⁰⁰ Megerősítést kapott az elv, hogy az épület alávethető a technológiának.

Mondanunk sem kell, születtek nagyformátumú épületek, mindenekelőtt Kővári György (1934–82) elegáns Déli pályaudvara (1962, statikus Kantz Gyula – azóta átépítették, napjainkban visszabontják?),¹⁰¹ a kifinomult, visszafogott, elsősorban a belső terekre hangszerelt reprezentációt szolgáló Csongrád megyei Tanács és Párt Székháza (Szeged, 1958–61) Schömer Ervin, Svastits Géza, Hrecska József terve alapján,¹⁰² a budapesti Orvostudományi Egyetem Bőrgyógyászati Klinikájának új tömbje, Kiss E. László, Walthier Tibor, Szmodits Kázmér, Laufer János munkája (1957–63). Az Üllői út és Mária utca sarkán álló épületegyüttes újdonsága a 350 főt befogadó ívháromszög alaprajzú auditorium volt. Az egyenletes kiosztású pillérsorra támaszkodó monolit gömbháromszöghéj osztatlan belső teret zár.¹⁰³ (A motívumot

⁹⁸ Témaszám: 60.08.03.06. 1969. február. 34–35. p. A lakásállomány statisztikai jellemzőihez lásd Antal (1995), Horváth (2002).

⁹⁹ Bonta (1959). Dianóczky János egri autóbusz-pályaudvarának zsaluzott fődémrszletei a Kennedy repülőtér ismeretéről tanúskodnak (1960–62). MÉip, 1968. 54–56. p.

¹⁰⁰ Finta–Magyar (1960).

¹⁰¹ MÉpm, 1962. 5. sz. 31–35. p.; Ertl (1962).

¹⁰² MÉpm, 1962. 5. sz. 39–46. p.; MÉip, 1962. 29. p. A budavári palota reprezentatív együttesének helyreállítása, méginkább átépítése a nyolcvanas évek közepéig húzódt. Mértékét nem indokolta romos állaga sem. Városképi-reprezentációs szempontból a dunai szárny kiemelt jelentőséget kapott. Ezt hangsúlyozandó, valódi térrel bíró kupolatú óhajtott már az ötvenes évek építettője is. (A Hauszmann Alajos-féle eredeti egy babylon tetőkupola-épitmény volt.) A „központi” bizottsági kupola – annyian bábáskodtak formaadásán – végül is Hidasi Lajos vezetésével 1961–64 között valósult meg. A kilátó kosár és kupolatú mint kortársi elem, Erdély Miklós munkája. Meglátásunk szerint túlzott méreteivel feleslegesen konkurál az Országház kupolájával. Hidasi (1963); Kollányi (1990); Prakfalvi (2002a).

¹⁰³ MÉpm, 1963. 6. sz. 12–17. p.; MÉip, 1964. 22–23. p. A kilencszintes épülettömb s a részben a földbe süllyesztett

számosan alkalmazták, szinte korszakjelző.) A Dózsa György úton megépült Ortopédiai rendelő és gyógyászati segédeszközgyár (1963) Kiss E. László jegyzi Mirgai László társtervezővel. Egy törtvonalú, hatszög keresztmetszetű, szalagablakos üveghasáb és egy horizontális fűrészfogas (shed), bevilágító-tetős tömb együttese, mely a főváros egyik „legszebb” főútvonala képének fejlesztését is célozta.¹⁰⁴

Középületeink átlagának „előképei” a technikai-technológiai kötöttségek következtében inkább megfoghatók. Az alapséma hosszú éveken át egy horizontális fekvésű doboz volt (a szakzsargonban „lepény”), függönyfalas toronyrésszel megfejelve. Mies van der Rohe irodaházai mellett példáját leginkább Skidmore, Owings, Merrill és Bunshaft New York-i Lever-házáról vette (1951), bár ott a vízszintes tömeg lábakra állított, és belső udvaros elrendezésű. Egyik korai hazai példája a Kísérleti Orvostudományi Kutató Intézet függönyfalas épülete (1958–63) Budapesten az Üllői úton, amelyet Kemper Ervin tervezett, a statikus Pozsgai Lajos volt.¹⁰⁵ (Késői példája pedig a SOTE elméleti tömbje a Nagyvárad téren Gerlóczy Gedeon (1895–1975) alapterveit felhasználva Südi Ernő–Wagner László tervezésében a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójáról. (A tervpályázatot még 1962-ben írták ki.)¹⁰⁶

Mint láttuk, a „strukturális akrobatika” művelése (vidéken) sem szorult ki a szakmai gondolkodásból. Kisléptékű mű volt, de a téralakítási kísérletek fontosságát tanúsítja Tarnai László és Deák Ferenc ideiglenes, kísérleti hiperbolikus-paraboloid (igaz, vonóvasas) héjszerkezete Szegeden 1961–62-ben.¹⁰⁷

A *Magyar Építőművészet* már említett tematikus számának szerkesztői teljes joggal emelték ki azokból az évekből a Miskolc–avas tévétorony és kilátó presszót. Hofer Miklós (1931) és Vörös György statikus művét 1963-ban adták át. Esztétikai ér-

előadóterem a gépi berendezésekkel és a bútorzattal légköbméterenként 987 forintba került. Az évtized közepén 1000 db kisméretű falazótégla ára 777 forint, a portlandcement mázsája 150 forint volt. A magasépítésben az építőipari munkások havi átlagban 1746, a műszakiak 2676 forintot kerestek, 1 kg félféher kenyér ára pedig három forint volt.

¹⁰⁴ MÉpm, 1964. 3. sz. 20–25. p. A terület szanalása még nem történt meg teljesen (azóta sem) „Így a park- és épületegyüttes teljes értékű megjelenése és városképi hatása még nem jöhetett létre az investált értéknek megfelelően” – panaszkolta az építész. Uo. 24. p.

¹⁰⁵ IÉSZ 18. (1960) 39–45. p.; MÉpm, 1964. 2. sz. 47–49. p.

¹⁰⁶ MÉpm, 1963. 2. sz. 6–9. p.

¹⁰⁷ MÉpm, 1962. 4. sz. 16. p.; Tarnai–Zsebik: villamosmegálló, Szeged, MÉpm, 1958. 133. p.

¹⁰⁸ Németh (1985).

teke döntő módon a konstrukciót kifejező erőjátékban áll; a szerkezeti elv érvényesítésével nyer a funkció térformát. A tétel önmagában ugyan az adott műtárgy esztétikai értékéről keveset állít. Ám a jelenkor építészeti produktumai mégis artikulálhatók a kiindulás szintjén e „definíció” segítségével, attól függően, hogy az épített mű alaphelyzetét meghatározó, a vitruviusi kategóriákra (firmitas, utilitas, venustas) visszautaló hármasság mely elemére helyeződik a hangsúly. Azonban az épület tágabban vett „összetevőinek” (anyaghasználat, részarányosítás stb.) elemzése révén nyílhat mód egy alkotás értékre vonatkoztatott szituálására, ami végül is a művészettörténeti vizsgálódás alfája és ómegája – fejtette ki Németh Lajos.¹⁰⁸ Rö-

viden összefoglaljuk az egykori műleírást, hogy bemutassuk a forma nem magától adódó összetevőit.

A 72 méter magas torony összetett struktúra. 62 méter magasságig monolit vasbeton váz. A beton osztályozott szemszerkezetű kavicsból készült, bazalt zúzalékkal feljavítva. Az alapzatot a műszaki helyiségeket tartalmazó mélyföldszint sugárirányú vasbeton falai és azok kőbeton sávalapjai képezik. Ez biztosítja a szerkezetet a feldőlés ellen. Az acélszerelés húsz méter magasságig betonacél, felette idomacél, merev vázként kialakítva. Ötven méter felett a merev vázat acélcső adja. Az utolsó tíz méter, az antenna tisztán acélszerkezetű. A merev váz az állványozást és a sugárirányú zsaluzást könnyítette meg, valamint lehetővé tette a szerkezet függőlegesbe állítását a betonozás megkezdése előtt. Tíz méter magasságban találjuk a hatszög alaprajzú kilátóteraszt. Födéme a toronyra épített konzollemmez. Ezt áttöri, de támasztja is a V alakban elhelyezett két lépcsőkar. A lépcsőzet monolit vasbeton mellvédtartókból és ráfüggesztett, előregyártott fokokból készült, az alapsíkon gördülő alátámasztásokkal (a dilatáció ellensúlyozására). A szintén hatszög alaprajzú kilátó presszó alsó és felső födéme a 15. és 20. méter magasságában áll. Minthogy a teraszról felérkező, a rombusz alakú toronytörzs (belül kábelcsatorna, csigalépcső, illetve vashágcsó) két oldalról körbefogó csigalépcsők az alsó födémet nagyrészt elvágták a toronytól, alátámasztás híján azt a felső födémmel kellett függeszteni: szerkezete rejtett bordák közötti, két irányban teherbíró vasbeton lemez. A felfüggesztés köracéllal történt, külső kerületén látható módon, belül rejtve. A kettős terhelést a toronymagból indított 160 centiméter magas konzolgerendák viselik. A több mint 200 m²-es alapterületű presszó teljes külső kerületét szalagablak nyitja fel a körkilátás biztosítása érdekében.¹⁰⁹

Az első hazai statikus mérnök, Pécsi Eszter (1899–1975), Fischer József felesége nyilatkozta nem egészen alaptalanul a harmincas években: „mi [a statikusok] adjuk a konstrukciót és az esztétikát, a funkciót pedig az építészek”. Az esztétikai megítélés azonban mégsem ilyen egyszerű. Oroszlányban, a város felett, a domboldalon 1962–64 között épült meg egy 2000 m³-es „gigantikus” víztorony. A műtárgy trapezoid pillérekre állított 25 cm vastagságú forgási hiperboloid héj, kitűnő szerkezettervezői munka eredménye.¹¹⁰ Vízvárdy István és Molnár István 24 méter magas „óriás poharának” szépsége mai szemmel, azaz „történelmi ballasztal” (historische Gewicht – G. Bandmann) nem „terhelt” (élesített) szemlélettel már nem olyan magától értetődő. Elmondható ez az erőművi hűtőtornyokról is; hiperbolikus forgástestükben ugyan szerencsésen elegyül az áramlástechnikailag kívánatos alak a csúszózsálaszatos módszerrel megépíthető formával, de „tájalkotó” szerepük problematikus.¹¹¹

A korszakot, a hatvanas éveket 1988-ban, negyedszázad távlatából rekonstruálók belső határvonalnak minősítették a BNV főpavilon 1963-as tervpályázati anyagát. A lágymányosi helyszínre sokszínű formavilágú és szerkezeti megoldású tervek érkeztek be. Ám mint a neves statikus,

¹⁰⁹ MÉpm, 1961. 6. sz. 30–31. p. és 1963. 6. sz. 9–11. p.; MÉip, 1964. 38–39. p.

¹¹⁰ MÉip, 1965. 54. p.; MÉpm, 1965. 2. sz. 36–37. p.

¹¹¹ IÉSZ 30. (1982) 132–133. p.

Csonka Pál (1896–1987) rámutatott, az összekevert funkciók, a főpavilon alaprendelése és más irányú hasznosíthatósága olyan ellentmondásos helyzetet teremtettek, amely akkor (?) kielégítő megoldást nem hozhatott.¹¹² Gulyás Zoltán (1930–2000) Chemolimpex–OTP Irodaháza viszont a Bécsi utca–Deák Ferenc utca sarkán (1960–63) valóban olyan épület a honi (iroda)építészet területén, a kivitelezés perfekcionizmusa miatt is, mely vízvázalóknak tekinthető. A szabálytalan trapéz alakú telken a jó bevilágítás érdekében U alakú a beépítés. Az irodaszárnyakat egy vízszintes, de átjárhatóan megnyitott tömeg tartja. Itt helyezték el a négyzetes rácsszerkezetű, felülvilágító pénztárcsarnokot.¹¹³ A kőburkolatú részek, a parapetek finomszemcsés szürkegránit lapjai a lerombolt Erzsébet híd pillérjeiről kerültek át. (A Sávoly Pál [1893–1968] és munkatársai tervezte ingaoszlopszerűen működő pilonpáros, függőrendszerű új kábelhidat 1964-ben adták át.¹¹⁴) Az épület karakterét az arányos kiosztású, körbefutó szalagablakok is adják; jellegében szinte függönyfalas hatást keltett. Gulyás 1995-ben Lázár Antallal (1941) átépítette a házat. A vízszintes felülvilágító helyére üveggúla került, a kőburkolatokat világosbarna színűre cserélték. Egyöntetű a vélemény: az átalakítás rontott az egykori minőségen. (Műemléki szempontból mindenképpen helyénvaló a felvetés, hogy akár magától a tervezőjétől is szükséges megóvni építészettörténetünk jeles darabjait.)

Kotsis Ivánt (1889–1980), a műegyetem köztisztviselőben álló professzorát, a mérsékelt modern képviselőjét 1949-ben az új hatalom „lecsérélte”. A hatvanas évek közepén jutott újra szóhoz.¹¹⁵ Az aurea mediocritas álláspontjáról összefoglalhatta építészeti credóját, bírálta a mindenáron külsőségekre való törekvést, s a „belülről kifelé való építés” (tervezés) mellett foglalt állást. 1959–62 között építették át, egyszerűsítették le tervei szerint az Erkel Színházat. (A kevesebb talán nem mindig több!)¹¹⁶ Tanulásként Herczeg Ferencet idézte: „Az építész háza falának téglái közé öntudatlanul befalazza jellemét.”

A Fűvészkert pálmaházának (1867) átalakítása, újjáépítése azonban szinte a posztmodern világot vetíti előre formakezelésben és hangulatában!¹¹⁷

Makovecz Imre Sió csárdája a szekszárdi Erdőhely tövében 1965-ben épült meg. Az új hangra rögtön felfigyeltek és méltatták is. A kétszintes épület két egymás mellé helyezett fogyasztótérből áll, nagy üvegfelületekkel megnyitva. Tetőformájuk a cseréphéjalású velencei-tavi vendéglőjét követi (1964).¹¹⁸ Szekszárdon nád-fedést kapott a kontyolt tető. Az épület legfőbb értéke a tudatos alkalmazkodás a szőlőshegy zsúp- és nádtetős prészázainak formavilágához.¹¹⁹ Az 1967-ben épült

¹¹² MÉpm, 1963. 5. sz. 2–11. p.

¹¹³ MÉpm, 1964. 1. sz. 24–35. p. Vámosy Ferenc és Mináry Olga méltatták az épület kvalitásait.

¹¹⁴ Benkhard (1961). „Az Erzsébet híd szimbólummá vált... rajta értünk el tegnaptól-holnapba” – írta Farkasdy Zoltán. MÉpm, 1965. 1. sz. 67. p.

¹¹⁵ Kotsis (1995); Major (2001). Lásd még Kotsis Iván: Pályám emlékezete. MÉip, 1970. 298–309. p.

¹¹⁶ Az Erkel Színház átépítése. MÉpm, 1968. 1. sz. 26–31. p. (Less is more – Mies van der Rohe nyomán elhíresült tétel az ötvenes években. Less is a boring – kontráz egy évtizeddel később Robert Venturi.); Curtis (1987).

¹¹⁷ A Botanikus kert újjáépített pálmaháza. MÉpm, 1969. 6. sz. 48–49. p.; Kotsis (1995) 288–289. p.

¹¹⁸ MÉpm, 1965. 5. sz. 44–45. p.

balatonszepezdi borozó épületegyüttesének karakterét – „profilját és arcát” – úgy formálta (kő, fa, kavics, cserép), hogy azok megtalálják kapcsolatukat a környezet sziklás-erdős formáihoz; „a részletek és tömegek organikus összefüggésbe kerüljenek egymással” – írta a tervező, épületismertetőjében.¹²⁰ Másfajta mentalitást képviselt Finta József 1965-ös, az engedélyezési tervig eljutott, de meg nem valósult műve. Az építész Budapesten, a XII. kerületben, a Meredek utca–Hegyalja út–Korompai út háromszögében hat darab tízszintes pontházat tervezett. A műleírásban így fogalmazott: „a Sas-hegy csúcsai alatt az épületcsoport a jellegzetes sziluett természetes kiegészítője lesz, feloldja... a volt »Sion« nevelőintézet embertelen tömegét... [az épületcsoport] a környező földszintes és kétszintes beépítés fölé emelkedve, magasságával még nem rivalizál a csúcsokkal, de már tájalkotó – szervező elemként jelentkezik.”¹²¹ (Később születtek is tájalkotó toronyházak, nemcsak a hegyvidéken és Budapesten, Kelenföldön¹²², de vidéken is: Debrecenben, Pécsen, Szolnokon stb.). A főváros városképi arculatán letörölhetetlen és megkerülhetetlen jegyeket maga után hagyó kéz megkezdte működését.

Nemzetközi tervpályázatot hirdettek 1965-ben a Nemzeti Színház épületére¹²³ a Városliget szélén, a Sztálin-szobor helyén kialakított tribün térségében. Jánossy György expresszív formálású, az „új brutalizmus szellemétől” ihletett, zseniális megoldású tervét (Kunszt György) publikálásra sem méltatták. Jánossy nem kötött kompromisszumot az aczéli kultúrpolitikával.¹²⁴ Minden bizonnyal korszakos művet veszítettünk. Az ideiglenes Nemzeti (az egykori Magyar) Színház Azbej Sándor átépítési tervei szerint 1966-ban készült el a Hevesi Sándor téren, a muráliák, a homlokzati relief Illés Gyula, az előcsarnok mozaikképe Barcsay Jenő munkája.¹²⁵

A funkciók azonossága összefűzi a különböző helyeken és időpontokban megvalósult épületfajtákat. A megoldási lehetőségek és módok tanulságainak vizsgálatára a hatvanas évek terméséből négy szállodaépületet emelünk ki: Janáky István kecskeméti Aranyhomok Hoteljét (1958–62),¹²⁶ Szrogh György, csúszózsuzalatos Budapest Körszállóját (1967),¹²⁷ V. Pázmándi Margit (1930–95) a tájba szépen illeszkedő balatonarácsi Anabella Szállóját

¹¹⁹ MÉpm, 1966. 4. sz. 32–37. p.

¹²⁰ Uo. 1968. 1. sz. 40–43. p. A leégett csákányosi csárdához, Tatabánya mellett. MÉpm, 1969. 2. sz. 22–23. p. (Statikus Borbiró Miklós.); MÉip, 1969. 32–36. p. Lásd még Kubinszky (1970).

¹²¹ MÉpm, 1966. 1. sz. 8. p.

¹²² Részletes rendezési terv: Kiss Albert–Kovács Balázs, a toronyházakat Farkasdy Zoltán tervezte 1964–69. MÉpm, 1968. 5. sz. 21–22. p. Finta szerint a 17 szintes tornyok „emberi léptéket »lopnak« e városrész építészetébe”. MÉpm, 1971. 6. sz. 32–34. p.

¹²³ MÉpm, 1964. 6. sz. 65. p.

¹²⁴ Kunszt (1997); Ferkai (2001).

¹²⁵ MÉpm, 1967. 1. sz. 9–17. p. A Nemzeti Színház társulata utolsó előadását a volt Népszínházban 1964. június 28-án tartotta. A Blaha Lujza téri épület sorsát a földalatti vasút (M2) építésének újrakezdése pecsételte meg. A Deák térig kiépült első szakasz (1970) állomásaira vonatkozóan lásd: MÉpm, 1970. 5. sz. 28–35. p.; MÉip, 1973. 110–116. p.

¹²⁶ MÉpm, 1958. 22–24. p.; 1964. 4. sz. 14–23. p.

¹²⁷ *Műszaki tervezés*, 1968. 5. sz. 7–12. p.; MÉpm, 1968. 4. sz. 26–37. p.; MÉip, 1968. 144–161. p. A hengerforma tanulmányterv szintű alkalmazását lásd: Polónyi (1962b).

(1968)¹²⁸ és Finta József problematikus elhelyezésű Duna Intercontinentalját (1969),¹²⁹ három kórházépületet, Farkasdy Zoltán dunaujvárosi (1956–65, 1977),¹³⁰ Gádosor Lajos pécsi egyetemi klinikai (1957–66)¹³¹ és Jánossy György kazincbarcikai (1957–69)¹³² új brutalista (?) épületét. Az irodaépületek közül megemlítendő a Hungarotex (már átépítve; Szép utca – Kossuth Lajos utca sarok), Puskás Tamás és Pomsár János műve (1964–66)¹³³ valamint a pesti Duna-parton az akkor újdonságnak számító hidraulikus technikával emelt Hungalu Székház (1967), melynek alumínium függönyfalát azóta lecserélték, építész; Mináry Olga (1929–2000).¹³⁴

A kecskeméti Aranyhomok Szálló kapcsán érdemes egy rövid kitérőt tenni a hatvanas évek monumentális művészetének területére. Ezen belül is a kétezrelékes rendeletre, mely szerint az állami beruházások bekerülési költségének két ezrelékét kapcsolódó műalkotások létesítésére kellett fordítani. Kecskemét példáján (Makrisz Agamemnon homlokzati szobor, Csernus Tibor kerámiafestmény, Petrilla István üvegkompozíció) a salgótarjáni szálloda építésénél exponálódott vitában markáns nézetkülönbségek fogalmazódtak meg. Némileg leegyszerűsítve az építészek az architektúra sajátosságait erősítő „absztrakt”-nonfiguratív muráliákat preferálták, a képző- és szobrászművészek inkább a figuratív „realista” művek elfogadtatása mellett szálltak síkra. A vita egy pontján Aczél György (akkor a művelődési miniszter első helyettese) is megnyilatkozott. A Művészeti Bizottság (a Képző- és Iparművészeti Lektorátus elődintézménye, 1962–63 között egyfajta kulturális-művészeti csúcsszerv volt, elvi művészeti állásfoglalásokat alakított ki, s jelentős befolyása volt a megbízások, a pénzek elnyerésének folyamatára) 1963-as jegyzőkönyvéből idézünk egy szemléletes passzust, amely tágabb értelemben is jellemzi azoknak az éveknek a mechanizmusát. „Az építőművészek joggal mondják, hogy amikor egy építésznek több száz millió forint fölött van joga diszponálni, és felelős azért, hogy az építkezés hogyan alakul, akkor annak az építésznek nyilvánvalóan valami elképzelése van, és szabad is hogy legyen arról, hogy az a képzőművészeti alkotás, ami az épületébe kerül, milyen legyen.

Aczél György: Ez adminisztratív tévedés. A tervező-építész nem szuverén működik. Beruházási ellenőre van. Minden mozzanatát az építkezésnek ellenőrzik. Nem csinálhat akármit. Kap egy feladattervre utasítást, amit részletesen ki kell dolgoznia. Egy középület nem magánügye a tervező-építésznek. A képzőművészeti alkotást sem döntheti el a szuverén, egyéni ízlés. A szabadságon belül [!] bizonyos korlátok vannak.”¹³⁵

¹²⁸ MÉpm, 1968. 4. sz. 38–45. p.

¹²⁹ Tervek uo., 16–17. p.

¹³⁰ MÉpm, 1967. 3. sz. 8–17. p.

¹³¹ MÉpm, 1967. 2. sz. 10–21. p.

¹³² MÉpm, 1970. 2. sz. 34–41. p. A kórházak, egészségügyi létesítmények építészetéhez lásd MÉpm, 1968. 3. tematikus szám.

¹³³ MÉpm, 1967. 38–41. p.

¹³⁴ MÉpm, 1967. 2. sz. 44–47. p.

¹³⁵ Wehner (2002).

A végső valóság a tényleges városforma és látványa, a városkép mindig egy egész társadalomnak a tükröződése, nem pusztán egy alkotó vagy alkotók csoportjáé.

(Granasztói Pál¹³⁶)

Az 1922-ben városi rangra emelt Salgótarján fejlesztése az ötvenes évek második felében vett lendületet (karakteres szocreál épületet nem is emeltek). A történelmi megyeszékhely, Balassagyarmat perifériára szorítása mellett a „munkásmozgalmi hagyományok”, az ipar és a bányászat mozgatóerőire alapozva indult a város gyökeres átépítése. Az építkezések a centrumban kezdődtek. A főtér – térstruktúráját tekintve – még a korábbi szisztémát követte. A főútvonalra merőlegesen nyíló szabályos térség térfalát három oldaláról képezik, illetve zárják épülettömegek: a vertikális hangsúlyt jelentő, dél felé tekintő Karancs Szálló, Jánossy György és Hrecska József alkotása (1959, 1961–63),¹³⁷ Magyar Géza 172 lakásos, hatszekciós (lépcsőházas) négyfogatú, a főúttal párhuzamos fekvésű sorházának¹³⁸ tömör végfala (1963–64) és a kettő között a horizontális kapcsolatot biztosító József Attila Művelődési Központ¹³⁹ nagy üvegfelülettel megnyitott homlokzatával, Szrogh György (1962–66) alkotása. A növényzettel ugyan fellazított, de hamar felfagyó s összetöredezett kövezetű téren állították fel Varga Imre Radnóti-szobrát és Somogyi József felszabadulási emlékművét. A lakóház előtt húzódik a tér felé lelépcsőzött Pécskő áruház, Finta József munkája (1967–69).¹⁴⁰ A területet övező, a domboldalra kapaszkodó pontházak szintén Magyar Géza (1930) tervei alapján épültek. A tágabban vett centrumot az „elmaradhatatlan”, a városiaságot kifejezni kívánó, huszonegy szintes, két toronyból álló garzonház jelöli ki (1968–74). Tervezője, Magyar építette itt az 1945 utáni első, eredetileg is múzeumi célra szánt, három zömök toronyú épületet, a volt Munkásmozgalmi Múzeumot (1972–80) és a filmszínházat.¹⁴¹ A közelben álló – az átlagos panelépületeknél nivósabb – ún. csilagházakat Finta tervezte (1969–72).¹⁴²

Az építkezéseket itt nem előzte meg történetileg értékes házak és utcák nagymérvű bontása (ugyanis nem voltak). Hiányuk tudata nem teherterhelte. A domborzati viszonyok, a tagoltság, az erdős környezet, a viszonylag kis térség is tompítja a máshol brutálisabbnak tűnő betontömeg hatását. A szűkebben vett centrum építészettörténeti jelentősége miatt városképi védettséget érdemelne.

A kiteljesedett Kádár-kor politikai vezetése már csak a szocialista életmód „főlényét” tudta, vélte a Nyugattal szembeállítani (XI. kongresszus, 1975.). A rámutatás gesztusát szolgálhatta más példák mellett

¹³⁶ Granasztói (1971). Meggyesi Tamás az objektumcentrikusság veszélyeire hívta fel a figyelmet. MÉpm, 1971. 3. sz. 61. p. Objektumcentrikus „ház” a Kohó- és Gépipari Minisztérium épülete Budapesten a Mártírok útján (Margit körút), építés: Farkas Ipoly (épült 1969-ben). MÉip, 1970. 53. p.

¹³⁷ MÉpm, 1962. 6. sz. 4–5. p., 1965. 1. sz. 8–19. p.

¹³⁸ MÉpm, 1965. 4. sz. 13–16. p.

¹³⁹ MÉpm, 1967. 2. sz. 24–35. p.

¹⁴⁰ MÉpm, 1969. 2. sz. 16–21. p.; MÉip, 1969. 28–31. p.

¹⁴¹ MÉpm, 1976. 1. sz. 40–44. p.; Shéry (1995) 338. p.

¹⁴² MÉpm, 1974. 6. sz. 48–51. p.

Salgótarján. Az élet élhetőségének minden felmerülő kérdőjele ellenére a modernista várostervezés jelentős kísérleti terepeként tarthatjuk számon. A művészetszociológia arra tanít (P. Francastel), hogy a művészet, különösképp az építészet alkalmas arra is, hogy általa értelmezzük kora társadalmát, s nem fordítva – a gazdasági-társadalmi viszonyokból magyarázzuk a műveket –, amire nagy hajlama volt a korábbi rendszer-ideológiának.

A humánusabb – „a régi és új részek között töretlen átmenetet” biztosító –, a múlt-ra is tekintő városépítészet időszakbeli példája Szekszárd főtéri együttese, tervezők: Jurcsik Károly és Varga Levente (1965–72).¹⁴³

Győrben is figyelemre méltó épületek valósultak meg: Lakatos Kálmán Rába filmszínháza (1954–60),¹⁴⁴ Lang János és Wyberál László Csónakháza (1960–61)¹⁴⁵ és a többször méltatott Megyei Kórház Orvosi Klubháza. Ivánka András (1911–2000), a KÖZTI-ből, 1956-os szereplése miatt száműztek, 1963–68 között építette meg nagy műgonddal – a használaton kívüli kórházkápolna falának felhasználásával – a „hatvanas évek egy műemlékét”.¹⁴⁶

A korszakban lendületet kapott magánépítkezés, a hétvégi házak sorából emeljük ki Bokor Mihály Visegrád–Kálvária-dombi épületét, mely a későbbiekben számos követőre talált. A lejtős hegyoldalba telepített „H”-alakú kőfalra épült 52 m²-es, szabálytalan nyolcszög alaprajzú, panorámás, zsindefyedésű ház „tengelye” a kémény, két egymás fölé helyezett kandallóval – az alsó nyitott, szabad-tűzi a „H”-öblében (1968–69).¹⁴⁷

Az ipari építészet területéről megemlítendő Arnóth Lajos és Szendrői Jenő Híradástechnikai gyárépülete Budapesten, a Fehérvári úton. A monolit oszloprendszerű, mozgatható válaszfalás épület a klasszikus modern formavilágát viszi tovább (1963).¹⁴⁸

¹⁴³ MÉpm., 1970. 1. sz. 12–17. p.

¹⁴⁴ MÉpm, 1962. 1. sz. 35. p.

¹⁴⁵ Uo. 4. sz. 22–24. p.

¹⁴⁶ MÉpm, 1969. 4. sz. 10–13., 62. p.; Vámos szerk. (2000).

¹⁴⁷ MÉpm, 1973. 5. sz. 43. p. Az időszakot remek nyaralók és hétvégi házak sora is fémjelzi. Hétvégi ház pályázat. MÉpm., 1960. 1. sz. 23–24. p.; Cs. Juhász Sára–Csaba László, Balatongyörök. MÉpm, 1964. 6. sz. 52–53. p. (További színvonalas darabok, lásd MÉpm, 1956. 6. sz. 32–37. p.). Cs. Juhász–Csaba, Budapest, Normafa út. MÉpm, 1971. 6. sz. 42–45. p.; Ramocsai István, Sajkod. Uo. 49–50. p. Típustervekre vonatkozóan: Hétvégi házak 31 m²–45 m². [h. n.] 1965. Típustervező Intézet.

¹⁴⁸ MÉpm, 1964. 2. sz. 18–23. p.

¹⁴⁹ MÉpm, 1966. 2. sz. 26–28. p.

¹⁵⁰ MÉpm, 1966. 1. sz. 32–32. p.; 1970. 3. sz. 30–32. p.

Balázs György hejőcsabai Mészmű kemenceépülete pedig az ún. ipari design produktuma (1965).¹⁴⁹ Lestyán Ernő transzformátorállomásai a főváros 120 kW-os, új energiahálózatának kiépítésével függtek össze. Ugyan minimalista jellegű, kismélységű, élére állított, téglatest alakú, klinkertégla burkolású tömegek kevéssé szervülnek a város adott térszövetébe, de önnön jelentőségük határán nem terjeszkednek túl (IX. ker., Csarnok tér [1965–66], VIII. ker. Dob utca).¹⁵⁰

Az évtized második felében máig „emlékezetes” minőségben épült a Balatonra vezető autópálya. A kiegészítő műtárgyak, mindenekelőtt a gyalogos hidak azonban a kisebb terhelésből fakadóan ér-

zékeny, a tájjal harmonizáló formákban valósultak meg. A törökbálintit Néveri Imre (1966–67), a kápolnásnyékit Királyföldi Lajosné tervezte (1967).¹⁵¹

...az ég a trónusom és a föld a lábam zsámolya, miféle házat
építhetnének nekem...?

(Izajás 66.1.)

Évtizedes szünet után a szakrális építészetben is ezekben az években nyíltak bizonyos lehetőségek. Időszakunkban a római katolikus egyház épített elsősorban számon tartandó műveket. Csaba László (1924–95) kisméretű cserépváraljai (BAZ megye) Szent József-temploma kulcsfontosságú mű volt (1959–61).

Helyi kezdeményezésre valósult meg, mivel az iskolában be kellett szüntetni az istentiszteletet. Az Állami Egyházügyi Hivatal előírásait részben tartották be. Az 6×10 méteres (a tanterem méretével egyező) téglány alaprajz fölé az építész átlósan helyezte el az oltár irányában emelkedő vasbeton gerincgerendát, miáltal a tetőszerkezet geometriájából eredően az egyszerű teremből, dinamikus tömeget képzett. Egy falazat erejéig haranglábat (harangfalat) is kialakított a főhomlokzaton, ugyanis tornyot nem engedélyeztek. A templom egykori berendezéséhez tartozott Somogyi József korpusza és Kondor Béla mindkét oldalon megfestett tabernákulumajtaja.¹⁵²

Major Máté már idézett – az *Anyag és forma az építészetben* című eszmefuttatásban olvasható –, alig burkolt rosszállása, kritikája erre és talán Árkay Bertalan (1901–71) taksonyi Szent Anna-templomára is vonatkozott (1957). A taksonyi templom elliptikus, paraboloid monolit vasbeton héjszerkezetét Csonka Pál (1896–1987) tervezte. Az építészet alakulásának „felismert törvényszerűségei közé tartozik – szögezte le írásában Major – az „anyag, szerkezet és forma hierarchikus viszonya”. S ennek a viszonyoknak a „tudatos érvényesítését nem zavarhatják meg sem a formagazdagító törekvések esetleges túlzásai, sem az itt-ott (például az új templomokban) felbukkanó irracionális építészeti »mondanivaló« formai megnyilatkozásának torzító visszahatása az anyagra”.¹⁵³

Csaba másik fontos szakrális épülete a hollóházi Szent László-templom (1963–67): ez hosszanti elrendezésű, s a kemény, pucolatlan, vékony betonlemezekből építkező, háromszög keresztmetszetű, sztereometrikus tömegek éles kontrasztot képeznek a dombos tájban (statikus: Herkó Dezső). A terv a helybeliek tetszését nem nyerte el. Az egyházi hatóság azonban támogatta, mert a tervezet azon az úton járt, amelyet a II. vatikáni zsinat (1962–65) liturgiát megújító konstitúciója a templomépületre vonatkozóan kijelölt.¹⁵⁴ Évtizedes folyamatokat tetőzött be az egyház, amennyiben stíluspreferenciát nem hirdetett. Nemesen egyszerű építészeti keret (constructio) megteremtését várja el, amelyben a megújult liturgia helyesen, méltóságteljesen és tevő-

¹⁵¹ Jelentőségükre Horváth Edina hívta fel a figyelmet. Lővei (2000) 28–29. p.

¹⁵² MÉpm, 1961. 4. sz. 50–51. p.; Csaba (1988b).

¹⁵³ Major (1961a).

¹⁵⁴ Csaba (1988a); Szrogh (1968).

kenyen ünnepelhető. Legyenek mind az épületek, mind az istentiszteletre szánt tárgyak méltók, ékesek és szépek, valamint a természetfeletti valóság jelei és jelképei (signa et symbola). A templom – Isten jelenlétének térbeli kifejezése (Bolberitz Pál) – új liturgikus terének középpontja a hívekkel szembefordított (versus populi) oltár, az „Utolsó vacsora asztala”. (Korábban az oltár – a „keresztáldozat” oltára – az apszis fala előtt állt.) A szembemiséző oltár felerősítette a centrális jellegű térszervezési törekvéseket. A szentmisén egybegyűltek közösségének hierarchikus vonásaihoz azonban a hosszázás elrendezés inkább illeszkedik. A templomépület hosszanti, longitudinális elrendezése az egyház egészét írja le az architektonika nyelven – a tagok és a fő (az egyház Krisztus titokzatos teste, 1. Kor. 6.15, 12.27.) –, a centrális tér ellenben a liturgiában résztvevő én jelentőségét húzza alá. Az apszisban elhelyezett szék (sedile) nem csupán a pap vagy püspök ülőhelye, hanem a tanító Krisztus jelenlétét is szimbolizálja.

Az Egyházi törvénykönyv meghatározása szerint a római katolikus templom nyilvános istentiszteleti célra szánt szent épület – aedes sacra. Az épített mű – a Szent helye – célját „a liturgikus könyvekben erre előírt felszenteléssel vagy áldással” nyeri el (1205. és 1214. kánonok). Egyes vélemények szerint a szekularizáltak mondott világban kérdéssé vált a templomépület szimbólumhordozó karaktere, önmaga státusának kifejezése. Magunk úgy látjuk, hogy az újabb hazai katolikus templomok építői szándékaik szerint továbbra is törekedtek a spirituális mozzanatok hangsúlyozására. A megújított Római misekönyv templomszentelési szertartása is nyomatékosítja, hogy a földi egyház a mennyei Jeruzsálem elővételezése, a földi templom (épület) előrevetíti a mennyei város képét.¹⁵⁵

A protestáns istentiszteletnek is központi eseménye az igehirdetés, helye az „apsziszban” a szószék, előtte az Úrvacsora kiszolgáltatásának helyszíne, az Úr asztala szintén a gyülekezettel szemben elhelyezve. Ennek logikus következménye a döntően centralizáló téralkotás. Az Úr asztala tágas teret igényel, mert egyben ez a keresztelés és a konfirmáció szertartásának színtere.

A korai organikus, *élő* építészet egyik első számon tartott példája Kistelegdi István és Bachmann Zoltán szamoskéri, a református hagyományt továbbörökítő, különálló haranglábas, tömegformálásában az

ókeresztény hal motívumára utaló református temploma (1969–74).¹⁵⁶

A magyar történelem gyászos következménye volt, hogy zsinagógák nem épültek, a megmaradtak állaga pedig tovább romlott. Közösségüket veszítve sokuk nem kerülhette el a sorsát: a felismerhetlenségig átépítették, lebontották őket. A ritka kivételek egyike ebből az időszakból Kecskemét – Technika Háza, építész Kerényi József (1939).¹⁵⁷

¹⁵⁵ A II. Vatikáni... (2000); Bouyer (2000). Farkas Attila: „Régit és újat hoz elő...” A hazai szakrális építészet fél évszázada. MÉpm, 1991. 4. sz. 2–3. p.; Prakfalvi (2003). A ravatalozók közül, mint épülettípus említsük meg a szegedit, építész Borvendég Béla, MÉpm, 1961. 6. sz. 26–27. p.

¹⁵⁶ IKHTHŰSZ (hal) = Ieszouosz Khrisztosz, Theou Űosz, Szótér: Jézus Krisztus, Isten fia, Megváltó. Koós (1991); Kistelegdi (1991). A református templom liturgikus terének meghatározásához lásd Lőrincz (2000).

¹⁵⁷ Tervezés 1967–69., építés 1972–74. MÉpm, 1975. 5. sz. 18–23. p.

... a gazdaságirányítás új rendjében a tervező kijelölése helyébe a beruházó szabad tervezőválasztási lehetősége lépett ... az ajánlati rendszer a szocialista gazdasági rendszernek újszerű eszköze.

(Magyar Építőművészet, 1968. 3. sz. 68. p.)

A hatvanas évek egyik záró műve az 1973-ban Svájcba távozott Zalotay Elemér (1932) Szputnyikfigyelő állomása Szombathelyen (1968). Egyfajta „zárvány” ez az avantgárd, szoborszerű mű, amely a nyersbeton felületek „játékával” operált.¹⁵⁸

A végül is vakvágányra futott „új gazdasági mechanizmus” építészeti metaforájaként is szemlélhető Finta József–Kovácsy László volt Intercontinental Szállója (1966–69)¹⁵⁹, vagy a Csíkvári Antal (1930–79) tervezte Radelkis ipari kisszövetkezet Bécsi úti (tisztá levegőt igénylő!) komplex telephelye (1969–73).¹⁶⁰

Kévés György (1935) és Tokár György (1933) Esztergomban a Műszeripari Művek számára épített, némiképpen futurisztikus, többfunkciós kultúrterem-, étterem- és konyhaépülete szintén átvezet a hetvenes évek világába (1969–71).¹⁶¹

Ezekben az években a magyar falvakat eluralja a négyzetes alaprajzú, két-szobás, sáttortetős sablonházak áradata (az utca felőli homlokzaton két darab, hármasosztású ablak), s átalakítja a tradicionális utcaképet.¹⁶²

A hatvanas évek volt az az időszak, amikor az építészettörténeti gondolkodás szakmaszerű alapokra helyezte korábban kevésbé preferált alkotók és stílusok (a szecesszió, a két világháború közötti modernizmus) örökségének újraértékelését.¹⁶³

Major Máté (1904–86) az Akadémiai Kiadó kebelén belül megindította az egyetemes és magyar építészettörténet nagyjait bemutató kismonográfiák Architektúra című sorozatát. Nem véletlen, hogy az 1966-ban megjelent első kötetben Major a konstruktőr-építész, Pier Luigi Nervi munkásságát tekintette át.¹⁶⁴

¹⁵⁸ MÉpm, 1969. 2. sz. 26–27. p.

¹⁵⁹ Uo. 5. sz. 57–58. p.; 1970. 6. sz. 19–33. p.; MÉip, 1970. 75–83. p. Az időszak szállodaépítészetének jó összefoglalása Mányoki (1968).

¹⁶⁰ MÉpm, 1971. 5. sz. 20–22. p.; 1979. 4. sz. 32–27. p. A főépület finoman kiegyensúlyozott, lebegő-teraszos jellege az utóbbi évek átépítése nyomán elveszett. Az Ericsson új telephelye. Új MÉpm, 1998. 1. sz. 28–39. p.

¹⁶¹ MÉpm, 1973. 2. sz. 18–23. p. A flexibilis térszervezés példája a budapesti Domus áruház is [Lázár Antal (1941), Reimholz Péter (1942)]. MÉpm, 1974. 6. sz. 56–59. p.

¹⁶² A teória és a tervezett jövő bemutatását lásd Erdei (1961) és Kathy (1961b). A „Magyar szocialista falu” építészetiéhez lásd még MÉpm, 1961. 4. sz. 3–22. p. A családi ház vitához Major–Osskó (1981). Lásd még a kötetben Valuch Tibor tanulmányát.

¹⁶³ Pl. Kubinszky (1961); Kathy (1961b). A szecesszióhoz: Vámos Ferenc MÉpm, 1960. 6. sz. 49–54. p.; Kubinszky MÉpm, 1961. 2. sz. 51–52. p.; Kathy (1961c); Granasztói (1963); Kubinszky (1963); Csaplár (1970).

¹⁶⁴ További kötetek: Dercsényi Balázs: *Árkay Aladár* (1967); Major Máté: *Breuer Marcell* (1970); Gábor Eszter: *A CIAM magyar csoportja* (1972) stb. 1960-ban adta ki az Akadémiai Kiadó Zádor Anna Pollack Mihály-monográfiáját a Műszaki, Major (deklaráltan marxista) építészettörténetének 3. kötetét: *A tőkés és szocializmust építő társadalmak építészete*. A német nyelvű kiadást az Akadémia gondozta.

...a tényörténet nem tűnik igazán lényegesnek.

(Vajda Mihály¹⁶⁵)

A filozófus Mi is ez a „hatvanas évek”? című esszéjéből ragadtuk ki a gondolatot. Magunk mégis tényörténetet kívántunk felvázolni, a tények, a művek felsorakoztatásával. Tudván, hogy a művek felsorakoztatása válogatás eredménye. S egy válogatás mindig torzítás, szükségképpen az. (A ténybeli mivolt persze sohasem független az értelmezéstől.) Talán sikerült azonban érzékeltetnünk, hogy a hatvanas évek magyar építészete kiemelkedően érdekes és fontos szelete a politikatörténeti Kádárkor művészeti-kulturális teljesítményeinek. Arra kívántunk rámutatni, hogy az időszak építészeti alkotásai nem pusztán „termelőtevékenység” eredményei, hanem a történeti (a magunk részéről alapvetően recepciótörténeti) rekonstrukciók eredménye révén: műalkotások. Olyan Aquinói Szent Tamás meghatározása alapján (is) értékelendő művek – az értelem helyes mértéke (recta ratio) szerinti arányossággal megalkotottak; jellemzőjük még egyfajta teljesség (integritas) és világosság (claritas) –, melyekből felépíthető a hatvanas évek építészettörténete.

165 Vajda (1991).

IRODALOM

- ANTAL ANDREA: Egymillió lakás. *História*, 1995. 9–10. sz. 47–48. p.
- BÁNYÁSZ PÉTER: Függesztett tetőszerkezetek. *Ipari Építészeti Szemle* 17. (1959), 85–91. p.
- BEKE LÁSZLÓ–GÁBOR ESZTER–PRAKFAI ENDRE–SISA JÓZSEF–SZABÓ JÚLIA: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*. Budapest, 2002, Corvina.
- BENE LÁSZLÓ: Lakásépítkezések Budapesten. *Magyar Építőművészet*, 1959. 5–6. sz. 154–174. p.
- BENKARD ÁGOST: Az új Erzsébet-híd. *Magyar Építőművészet*, 1961. 1. sz. 14–21. p.
- BÉRCZES ISTVÁN–FARKAS TIBOR–KISLÉGHY NAGY ISTVÁN–POLONYI KÁROLY: Beszámoló a Balaton fejlesztés egyéves munkájáról. *Magyar Építőművészet*, 1958. 137–166. p.
- BONTA JÁNOS: Új vonások a modern építészetben. *Magyar Építőművészet*, 1959. 7–8. sz. 253–258. p.
- BONTA JÁNOS: „A magyar építőművészet”-ről és a magyar építészetről. *Magyar Építőművészet*, 1961. 6. sz. 59. p.
- BOUYER, LOUIS: *Építészet és liturgia*. Szeged, 2000, Agapé.
- BÖHÖNYEY JÁNOS: Kislakások berendezési kérdései. *Magyar Építőművészet*, 1960. 3. sz. 21–31. p.
- BÖHÖNYEY JÁNOS: Hagyományos és előregyártott építési módok összehasonlító vizsgálata. *Magyar Építőművészet*, 1968. 4. sz. 64. p.
- BRANCIK MÁRTA: Lessner Manó életrajza. *Magyar Építőművészet*, 1994. 6. sz. 38–39. p.
- CURTIS, WILLIAM J. R.: *Modern Architecture since 1900*. Oxford, 1987, Phaidon.

- CSABA LÁSZLÓ: A hollóházi templomról. *Magyar Építőművészet*, 1988[a]. 3. sz. 31–33. p.
- CSABA LÁSZLÓ: Templom Cserépváralján 1960-tól napjainkig. *Magyar Építőművészet*, 1988[b]. 3. sz. 30–31. p.
- CSAPLÁR FERENC: Kassák Munka köre és a modern építészet. *Magyar Építőművészet*, 1970. 3. sz. 56–58. p.
- CSERBA DEZSŐ: A blokkos építési mód és az építészeti szemlélet. Az első kohóhab-salak betonos középblokkos lakóház (Hamzsabégi út) építésének tanulságai. *Magyar Építőművészet*, 1960. 2. sz. 24–29. p.
- CSONKA PÁL: Búcsú dr. Menyhárd Istvántól. *Magyar Építőművészet*, 1970. 1. sz. 59. p.
- DÁVID FERENC: Tisztelgés Lajta Béla emlékének. In Dávid Ferenc–Hadik András–Pusztai László–Ritoók Pál (szerk.): *A Parisiana újjáépítése*. Kiállítási katalógus. Budapest, 1991, OMF MÉM.
- EGRESSY IMRE: Kísérleti lakások, új berendezések az Óbudai lakótelepen. *Magyar Építőművészet*, 1961. 1. sz. 4–13. p.
- EGYED FERENC: Gondolatok a magyar ipari szerkezettervezés 15 évéről. *Magyar Építőművészet*, 1964. 2. sz. 64–67. p.
- ERDEI FERENC: A szocialista falu néhány társadalmi-gazdasági problémája. *Magyar Építőművészet*, 1961. 1. sz. 37–39. p.
- ERTL RÓBERT: A Déli pályaudvar átépítése. *Magyar Építőipar*, 1962. 241–245. p.
- FERKAI ANDRÁS: Negyven év magyar építésze. *Magyar Építőművészet*, 1985. 2. sz. 22–27. p.
- FERKAI ANDRÁS: Történeti áttekintés. In Lőrinczi Zsuzsa–Vargha Mihály (szerk.): *Budapest építésze napjainkig*. Budapest, 1997, 6 Bt. 10–15. p.
- FERKAI ANDRÁS: Építészet a második világháború után. In Sisa József–Dora Wiebenson (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Budapest, 1998, Vince. 313. p.
- FERKAI ANDRÁS: Jánossy György meg nem valósult terveiről. In uő (szerk.): *Jánossy György építőművész*. Budapest, 2001, 6 Bt. 87–97. p.
- FINTA JÓZSEF–MAGYAR GÉZA: Korunk építészetének néhány új vonása. *Magyar Építőművészet*, 1960. 1. sz. 55–58. p.
- FRAMPTON, KENNETH: *Modern Architecture. A critical History*. London, 1982, Thames & Hudson.
- GÁDOROS LAJOS: Önéletrajz. In Hajdú Virág–Prakfalvi Endre (szerk.): *Lapis angularis [I.]*. Budapest, 1995, OMOVH MÉM. 345–371. p.
- GILYÉN JENŐ: A konstrukció és a konstruktőr szerepe a mai építészetben. *Magyar Építőipar*, 1964. 3. sz. 129–142. p.
- GILYÉN NÁNDOR: A statikai törvények hatása a modern építészet formáira. *Magyar Építőművészet*, 1964. 4. sz. 54–58. p.
- GRANASZTÓI PÁL: A budapesti eklektikus városépítészet értékelésének néhány problémája. *Magyar Építőművészet*, 1963. 2. sz. 30–31. p.
- GRANASZTÓI PÁL: Az építészeti alakítás lehetőségei a városépítésben. *Magyar Építőművészet*, 1971. 3. sz. 59–60. p.

- GYÖNGYÖSI ISTVÁN–ROJKÓ ERVIN: *Budapesti Városépítési Tervező Vállalat 1949–1959*. Budapest, (é. n.), BUVÁTI.
- HEIM ERNŐ–PREISICH GÁBOR: Budapest és környéke általános rendezési terve. *Magyar Építőművészet*, 1962. 1. sz. 4–9. p.
- HIDAS LAJOS: A Budavári Palota újjáépítése. *Magyar Építőipar*, 1963. 581–588. p.
- HORLER MIKLÓS: Egy háztömb a budai Várban. *Magyar Építőművészet*, 1967. 1–2. sz. 2–9. p.
- HORVÁTH SÁNDOR: Urbanizáció és társadalmi integráció a hatvanas években. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002. VIII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2002, 1956-os Intézet. 36–51. p.
- JANÁKY GYÖRGY: Kísérlet egy korszak bejárására. *Magyar Építőművészet*, 1988. 3. sz. 3. p.
- KATHY IMRE: Családiház–parasztház. *Magyar Építőművészet*, 1961[a]. 1. sz. 40–41. p.
- KATHY IMRE: Népi és hagyomány? *Magyar Építőművészet*, 1961[b]. 1. sz. 47–49. p.
- KATHY IMRE: Medgyaszay István (1877–1959). *Magyar Építőművészet*, 1961[c]. 3. sz. 44–54. p.
- KATONA JÓZSEF (szerk.): *Építésiparosítás, műszaki tervezés, tipizálás*. Budapest, 1969, Típustervező Intézet.
- KISLÉGHY NAGY ISTVÁN: A Balaton-táj fejlesztése építészeti szempontból. *Magyar Építőművészet*, 1957. 88–91. p.
- KISTELEGGI ISTVÁN [rövid ismertetés] In Dvorszky Hedvig (szerk.): *Magyar organikus építészet*. Az V. Velencei építészeti biennálé kiállítási katalógusa. Budapest, 1991, Műcsarnok. 62–63. p.
- KOLLÁNYI BÉLA: Az újjáépült Budavári Palota. Budapest, 1990, Műszaki.
- KOÓS JUDITH: A magyarországi református templomok stílusváltozásai. *Magyar Építőművészet*, 1991. 4. sz. 5. p.
- KOTSIS IVÁN: Életrajzom. In Hajdú Virág–Prakfalvi Endre (szerk.): *Lapis angularis* [I.] Budapest, 1995, OMvH Magyar Építészeti Múzeum. 270., 272–274. p.
- KUBINSZKY MIHÁLY: Gondolatok a század eleji magyar építészetéről. *Magyar Építőművészet*, 1961. 1. sz. 42–46. p.
- KUBINSZKY MIHÁLY: A modern magyar építészet kibontakozása (1840–1944). *Magyar Építőművészet*, 1963. 3. sz. 12–17. p.
- KUBINSZKY MIHÁLY: A SZÖVTERV fiatal építései. *Magyar Építőművészet*, 1970. 5. sz. 60–62. p.
- KUNSZT GYÖRGY: Bevezető gondolatok Finta József építészetéről. In Rappai Zsuzsa (szerk.): *Finta József műhelye*. Budapest, 1997, Mundus. 24. p.
- LÓRINCZ ZOLTÁN: „Ne hagyjátok a templomot...”. Budapest, 2000, Kálvin.
- LŐVEI PÁL: Balatoni fejlesztési program. In uő (szerk.): *A műemlékvédelem táguló körei*. Budapest, 2000, OMVH.
- MAJOR MÁTÉ: Az ötéves terv és a magyar építésügy. *Építészet–Építés*, 1949. 1–2. sz. 9–10. p.

- MAJOR MÁTÉ: Az építészet alakulásának és fejlődésének törvényszerűségeiről. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tudományos ülészakájának előadásai 1955. nov. 11–22. Klny. Budapest, 1957.
- MAJOR MÁTÉ: A Seagram-building (M. van der Rohe–Ph. Johnson) és a Notre Dame du Haut kápolna (Le Corbusier). *Magyar Építőművészet*, 1959. 7–8. sz. 259–260. p.
- MAJOR MÁTÉ: Alkotó-munka-e az építész munkája? *Magyar Építőművészet*, 1960[a]. 2. sz. 47–49. p.
- MAJOR MÁTÉ: *Építészettörténet*. 3. köt. Budapest, 1960[b], Műszaki.
- MAJOR MÁTÉ: Az anyag és forma – az építészetben. *Magyar Építőművészet*, 1961[a]. 5. sz. 47. p.
- MAJOR MÁTÉ: A „szép” és a „művészi” mai építészetünkben. A *Magyar Tudomány* 1961[b]. 10. sz. Klny.
- MAJOR MÁTÉ: Tizenkét nehéz esztendő (1945–56). In Fehérvári Zoltán–Prakfalvi Endre (szerk.): *Lapis angularis III*. Budapest, 2001. Magyar Építészeti Múzeum. 212. p.
- MAJOR MÁTÉ–OSSKÓ JUDIT (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból*. Budapest, 1981, Corvina. 147–153. p.
- MÁNYOKI LÁSZLÓ: Szállodaépítészetünk másfél évtizede. *Magyar Építőművészet*, 1968. 4. sz. 9–13. p.
- A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*. Budapest, 2000, Szent István Társulat. 84–87. p.
- MERÉNYI FERENC: *A magyar építészet 1867–1967*. Budapest, 1969, Műszaki. 127. p.
- MORAVÁNSZKY, ÁKOS (hrsg.): *Architekturtheorie im 20. Jahrhundert. Eine kritische Anthologie*. Wien, 2003, Springer.
- MÚJDRICZA PÉTER: „Minden ház fölött van egy ég...” Az 1948-as Budapesti Nemzetközi Vásár OTI pavilonja. In Fehérvári Zoltán–Hajdú Virág–Prakfalvi Endre (szerk.): *Pavilonépítészet a 19–20. században*. Budapest, 2000, OMVH–MÉM–Pavilon Alapítvány. Pavilon különszám. 139–141. p.
- NAGY ELEMÉR: Látogatás Ronchampban. *Magyar Építőművészet*, 1958. 187–192. p.
- NÉMETH LAJOS: A műinterpretáció kérdéseiről. *Ars Hungarica*, 1985. 1. sz. 5–22. p.
- PELIKÁN JÓZSEF: A szerkezettervezésről általában. *Magyar Építőipar*, 1964. 3. sz. 167–175. p.
- PERCEL KÁROLY: A regionális tervezés, a városrendezés és az építészet. *Magyar Építőművészet*, 1962. 1. sz. 10–16. p.
- PERÉNYI IMRE: Magyar városépítés a felszabadulás után. *Magyar Építőművészet*, 1962. 1. sz. 17–18. p.
- POLÓNYI KÁROLY: Műteremház Zebegényben. *Magyar Építőművészet*, 1962[a]. 1. sz. 26–27. p.
- POLÓNYI KÁROLY: Toronyszálló a siófoki mólón. *Magyar Építőművészet*, 1962[b]. 3. sz. 6–8. p.
- PRAKFALVI ENDRE: Az 1953-as városépítészeti vita. *Budapesti Negyed* 9 (1995). 193–208. p.

- PRAKFAI ENDRE: Alapok–tervek–épületek, 1947–49. In Standeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei, 1947–1949*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 307 p.
- PRAKFAI ENDRE: *Szocreál*. Budapest, 1999, Városháza.
- PRAKFAI ENDRE: Előszó. (Vázlat egy tematikus kiállításhoz). In Fehérvári Zoltán–Hajdú Virág–Prakfalvi Endre (szerk.): *Pavilonépítészet a 19–20. században*. Budapest, 2000, OMVH–MÉM–Pavilon Alapítvány. Pavilon különszám. 7–11. p.
- PRAKFAI ENDRE: Adatok a Budavári Palota együttes 1945 utáni építéstörténetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából*. Szerk.: F. Dózsa Katalin–Szvoboda Dománuszky Gabriella XXIX. (2002[a]) p. 343–359.
- PRAKFAI ENDRE: A XX. század második felének építésze. In Beke László–Gábor Eszter–Prakfalvi Endre–Sisa József–Szabó Júlia: *Magyar művészet 1800–tól napjainkig*. Budapest, 2002[b], Corvina. 267. p.
- PRAKFAI ENDRE: *Római katolikus templomok, az egyesített fővárosban*. Budapest, 2003, Városháza.
- PRAKFAI ENDRE (szerk.): *Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1956. (Kiállítási katalógus.)* Budapest, 1992, OMVH–MÉM.
- PRAKFAI ENDRE–HAJDÚ VIRÁG (szerk.): *Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959*. Budapest, 1996, OMVH–MÉM.
- PREISICH GÁBOR: *Budapest városépítésének története III*. Budapest, 1969, Műszaki.
- RÁCZ GYÖRGY: Kicsi ház – testközelben. *Magyar Építőművészet*, 1988. 2. sz. 22–23. p.
- REISCH RÓBERT: Héjszerkezetek Magyarországon. *Magyar Építőipar*, 1968. 8. sz. 490–500. p.
- RÓKA ENIKŐ: Az 1958-as brüsszeli világkiállítás magyar pavilonja. In Fehérvári Zoltán–Hajdú Virág–Prakfalvi Endre (szerk.): *Pavilonépítészet a 19–20. században*. Budapest, 2000, OMVH–MÉM–Pavilon Alapítvány. Pavilon különszám. 169–172. p.
- ROMÁN ANDOR: Különleges függőtető Kőbányán. *Magyar Építőipar*, 1962. 4. sz. 185. p.
- SÁMSODI KISS BÉLA: Könnyű épületek. *Magyar Építőművészet*, 1957. 13–17. p.
- SCHÉRY GÁBOR (főszerk.): *A magyar tervezőirodák története*. Budapest, 2001, Építésügyi Tájékoztatási Központ.
- SCHÉRY GÁBOR (szerk.): *Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós–díjasok és műveik 1953–1994*. Budapest, 1995, Építésügyi Tájékoztató Központ.
- SEBESTYÉN GYULA: A lakóházépítés helyzete és fejlődési irányai. *Magyar Építőipar*, 1962. 431–440. p.
- SIEGEL, CURT: *A modern építészet szerkezetformái*. Budapest, 1969, Műszaki.
- SIMON MARIANN: Magyarországi építészet elmélet 1945–1970. *Építés–Építészettudomány*, 2000. 3–4. sz. 251–268. p.
- SZALAI ANDRÁS: „Tükör által, homályosan...” Negyven év építészetéről az Ybl-díjak ürügyén. In Schéry Gábor (szerk.): *Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós–díjasok és műveik 1953–1994*. Budapest, 1995, Építésügyi Tájékoztató Központ. 19–18. p.

- SZROGH GYÖRGY: Típus-gondolatok. *Magyar Építőművészet*, 1957. 138–155. p.
- SZROGH GYÖRGY: Templom, Hollóháza. *Magyar Építőművészet*, 1968. 6. sz. 36–40. p.
- TÓTH VILMOS: A Kerepesi úti temető. I. *Budapesti Negyed* 24 (1999), 97–103. p.
- VAJDA MIHÁLY: Posztmodern beszéd a gyönyörű hatvanas évekről, amikor utoljára még – akár szép, akár csúnya – minden olyan egyértelmű volt. In Nagy Ildikó (szerk.): *Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben. (Kiállítási katalógus.)* Budapest, 1991, MNG.
- VAMOS DOMINIKA (szerk.): Egy megtalált ház. Arc'4. Az *Új Magyar Építőművészet* 2000 melléklete.
- VÁMOSSY FERENC: Tartalom és forma az építészetben. Klny. a *Építés- és Közlekedéstudományi közlemények* 1963. évi 4. számából.
- VÁMOSSY FERENC: Az ipari építészet fejlődése. *Magyar Építőművészet*, 1964. 2. sz. 60–63. p.
- VASS HENRIK (szerk.): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963–1966.* Budapest, 1978, Kossuth.
- VASS HENRIK–SÁGVÁRI ÁGNES (sajtó alá rend.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–62.* Budapest, 1973, Kossuth.
- VISY ZOLTÁN: Az új építési módok és a lakásépítés. *Magyar Építőművészet*, 1960. 2. sz. 32–37. p.
- WEHNER TIBOR (szerk.): *Adatok és adalékok a hatvanas évek művészetéhez. A Művészeti Bizottság jegyzőkönyvei, 1962–66.* 1–2. Budapest, 2002, Képző- és Iparművészeti Lektorátus.
- WINKLER GÁBOR: Történeti áttekintés. In Lőrinczi Zsuzsa (szerk.): *Építészeti kalauz. Magyarország (vidéki) építésze a XX. században.* Budapest, 2002, 6 Bt. 6–17. p.